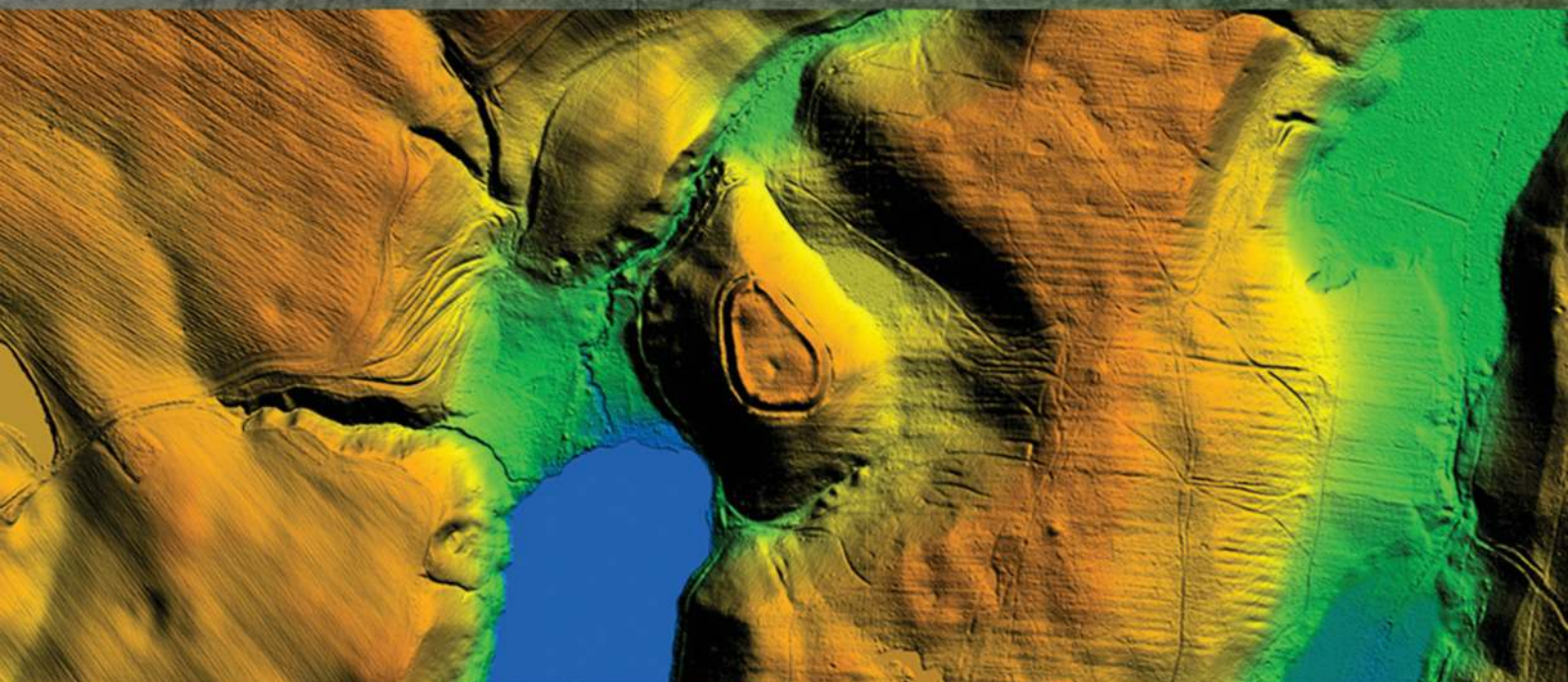
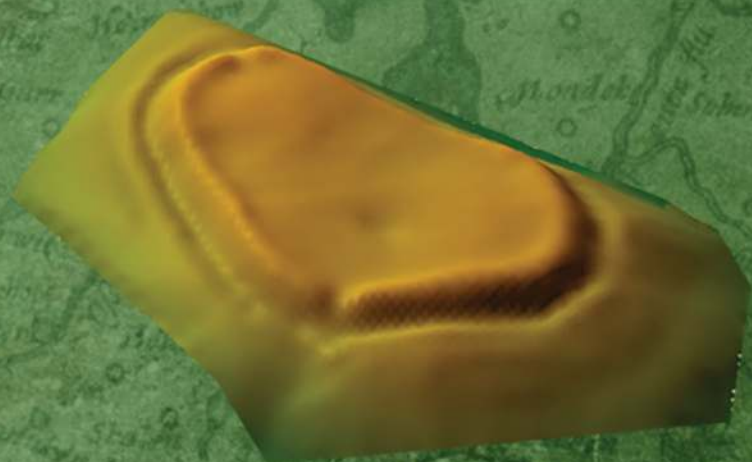

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją
Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 1

Instytut Archeologii
Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie
Fundacja Res Publica Multiethnica

Katalog grodzisk Warmii i Mazur

pod redakcją Zbigniewa Kobylińskiego

Tom 1

Autorzy

Monika Badura, Janusz Budziszewski, Aneta Chojnacka-Banaszkiewicz, Anna Gręzak,
Anna Jaskulska, Urszula Kobylińska, Maria Lityńska-Zajęc, Magdalena Moskal-del Hoyo,
Jerzy Nitychoruk, Karol Piasecki, Joanna Piątkowska-Małecka, Katarzyna Pińska, Kamil Rabięga,
Magdalena Rutyna, Rafał Solecki, Tomasz Stępnik, Dariusz Wach, Fabian Welc i Jacek Wysocki

Warszawa 2017

Publikacja wydana z funduszy projektu badawczego

Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki

Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pogezania i Warmia

**NARODOWY PROGRAM
ROZWOJU HUMANISTYKI**

Publikacja recenzowana do druku przez dr. Wojciecha Brzezińskiego
i prof. dr. hab. Przemysława Urbańczyka

Redakcja: Zbigniew Kobyliński

Projekt książki i skład: Bartłomiej Gruszka

Korekty: Urszula Kobylińska i Zbigniew Kobyliński

Projekt okładki: Weronika Kobylińska-Bunsch

Copyright © 2017 by Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego
w Warszawie and Fundacja Res Publica Multiethnica

ISBN 978-83-946496-3-0

ISBN 978-83-948352-0-0

Wydawnictwo:

Fundacja Res Publica Multiethnica

Ul. Cypryjska 44

02-761 Warszawa

<http://res-publica-multiethnica.pl>

SPIS TREŚCI

Wprowadzenie	6
GINA KISIELICE	
Łodygowo, st. 1	7
Łodygowo, st. 2	53
Stary Folwark, st. 1	107
Stary Folwark, st. 2	195
Trupel, st. 4	209
GINA SUSZ	
Karolewo, st. 1	239
Susz, st. 1	253
GINA IŁAWA	
Gulb, st. 1	297
Iława, st. 33 - Wielka Żuława	311
Kamionka, st. 9	351
Laseczno Małe, st. 1	421
GINA GODKOWO	
Podągi, st. 2	431
Zimnochy, st. 2	463

WPROWADZENIE

ZBIGNIEW KOBYLIŃSKI

Oddawana w ręce Czytelnika publikacja stanowi jeden z rezultatów projektu badawczego Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki *Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część 1. Pomezania, Pomezania i Warmia*, realizowanego przez Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, we współpracy z innymi instytucjami naukowymi, przede wszystkim z Instytutem Archeologii i Etnologii PAN, w latach 2012–2017.

Projekt ten, którym miałem przyjemność kierować, miał na celu zainicjowanie sporządzania pełnego kompendium wiedzy na temat historycznych obwałowań, zwanych grodziskami, znajdujących się na terenie województwa warmińsko-mazurskiego, pochodzących z okresów od starożytności przez średniowiecze, aż do czasów nowożytnych. Potrzeba takiego projektu była oczywista – podczas gdy na innych terenach dzisiejszej Polski już przed wielu laty dokonano inwentaryzacji i dokumentacji tego rodzaju obiektów archeologicznych (np. na Ziemi Chełmińskiej¹, Mazowszu², w Polsce Środkowej³, w Wielkopolsce⁴, na Pomorzu Środkowym⁵, czy na Śląsku⁶), w odniesieniu do terytorium województwa warmińsko-mazurskiego, ze względu na trudności spowodowane znacznym zalesieniem terenu, trudną do interpretacji geomorfologię, stanowiącą rezultat dynamicznych procesów glacialnych, ale także i ze względu na brak dotychczasowego zainteresowania ze strony archeologów, pozostawały pod tym względem w znacznym stopniu nierozpoznane, a w literaturze funkcjonowały nadal niesprawdzone informacje zebrane niegdyś przez krajoznawców i archeologów niemieckich, przede wszystkim takich, jak Emil Hol-lack (1860–1924), Hans Crome (1864–1943), czy Carl Engel (1883–1944). Ten stan rzeczy był niezwykle niekorzystny dla nauki, bowiem na niesprawdzonych informacjach budowane były historyczne syntezy i tworzone opracowania kartograficzne o wartości niemożliwej do weryfikacji. Postulaty dotyczące sporządzenia zweryfikowanego katalogu grodzisk Pomezanii, Pomezanii i Warmii pojawiały się w literaturze już dawno⁷, ale udało się zainicjować działania

dopiero w roku 2012 dzięki akceptacji projektu przez Narodowy Program Rozwoju Humanistyki.

Założeniem projektu było zatem zebranie wszelkich archiwalnych informacji na temat domniemanych grodzisk z regionu stanowiącego przedmiot projektu, dostępnych w archiwach polskich i niemieckich (archiwum dawnego Prussia Museum w Królewcu, obecnie znajdujące się w Berlinie)⁸ oraz zweryfikowanie ich za pomocą badań geologicznych i archeologicznych. Równocześnie badania archeologiczne miały za zadanie dostarczyć informacji na temat chronologii i funkcji zweryfikowanych grodzisk, pozwalając włączyć je w narrację historyczną na temat dziejów dawnych ziem pruskich. Oczywiście, działania podjęte w ramach realizacji projektu nie ograniczały się tylko do weryfikacji (czy falsyfikacji) informacji archiwalnych. Jedną z najważniejszych części projektu było aktywne poszukiwanie, wszelkimi dostępnymi obecnie metodami prospekcji, nieznanymi dotąd grodzisk. Oprócz „klasycznych” metod poszukiwawczych stosowanych w archeologii, takich jak systematyczne poszukiwania powierzchniowe, kluczową rolę odegrała w tym aspekcie analiza danych pochodzących z lotniczego skanowania terenu (ALS) uzyskiwanych za pomocą urządzenia zwanego LiDAR. Dzięki analizie obrazowań tych danych udało się bowiem odkryć kilka zupełnie dotąd nieznanych grodzisk, ukrytych w lasach zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego. Dodatkowo do zestawu metod prospekcyjnych włączono także badania geofizyczne⁹ i poszukiwania podwodne¹⁰.

Działania w ramach projektu obejmowały badania geologiczne każdego z obiektów stanowiących potencjalne grodziska, badania wykopaliskowe (obejmujące zazwyczaj przekrój przez wał lub wały grodziska) oraz analizy pozyskanego w trakcie tych wykopalisk materiału źródłowego, w tym m.in. badania archeozoologiczne, archeobotaniczne¹¹, dendrologiczne¹², ceramologiczne¹³, a także datowanie radiowęglowe i termoluminescencyjne pobranych próbek¹⁴. Projekt w latach 2012–2017 objął zachodnią część województwa warmińsko-mazurskiego, a dokładniej tereny gmin Iława, Kisielice, Susz i Zalewo w powiecie iławskim oraz Łukta, Miłomłyn, Małdyty, Morąg, Miłkowo i Ostróda w powiecie ostródzkim. Dodatkowo uwzględniono obiekty znajdujące się administracyjnie w gminie Godkowo w powiecie elbląskim, ale położone tuż przy granicy wymienionego wyżej obszaru badawczego.

¹ Chudziakowa (red.) 1994.

² Górska *et al.* 1976.

³ Kamińska 1953.

⁴ Kowalenko 1938; Hensel 1950–1959; Hensel i Hilczer-Kurnatowska 1972–1987; Hensel, Hilczer-Kurnatowska i Łosińska 1995.

⁵ Olczak i Siuchniński 1966–1971, 1985–1989.

⁶ Żurowski i Jakimowicz 1939; Kaletyn, Kaletyn i Lodowski 1968; Kaźmierczyk, Macewicz i Wuszkan 1977.

⁷ Pawłowski 1990: 60–61.

⁸ Szczepański 2013.

⁹ Herbich 2013; Misiewicz i Małkowski 2013.

¹⁰ Pydyn 2013, 2016; Popek *et al.* 2013.

¹¹ Lityńska-Zajac i Moskal-del Hoyo 2016.

¹² Stępnik 2016.

¹³ Bojanowski, Kobylińska i Kobyliński 2013; Bojanowski *et al.* 2016; Kałużna-Czaplińska, Kobylińska i Kobyliński 2013; Kałużna-Czaplińska *et al.* 2016.

¹⁴ Kobyliński 2016: 107–108.

Realizacja projektu przyniosła ogromną masę wielorakich informacji, które nie mogły zostać opublikowane w jednej tylko publikacji i w jednej tylko formie. Oddawane w ręce Czytelnika obecnie dwa tomy *Katalogu grodzisk Warmii i Mazur* (pomyślane jako początek serii, która powinna być kontynuowana w przyszłości) obejmują w związku z tym tylko te grodziska, w liczbie trzydziestu, które po badaniach okazały się być tworamii antropogenicznymi i należeć do kategorii grodzisk w ścisłym rozumieniu tego terminu, a więc obiektów posiadających konstrukcje w postaci wałów ziemnych, bądź to otaczających ograniczoną przestrzeń, bądź oddzielających naturalnie wydzielającą się pod względem geomorfologicznym przestrzeń, np. cypel wysoczyzny, od otwartego terenu.

Obiekty, w liczbie 56, które – pomimo często zaskakującej formy terenowej – okazały się nie być tworamii antropogenicznymi, zostały przedstawione w odrębnej publikacji¹⁵. Odrębnie także zostaną opublikowane wyniki badań tych stanowisk późnośredniowiecznych, które co prawda są niewątpliwie tworamii ludzkimi i mają charakter obronny, ale zawierają elementy architektury murowanej, nie wykazały natomiast obecności wałów ziemnych. Odrębnie, dla zachowania klarowności niniejszego katalogu, postanowiono także potraktować stanowisko 2 w Wenecji, gm. Moraąg, pow. ostródzki, które okazało się być kurhanem z okresu wpływów rzymskich, jednak być może – po wyrabowaniu – wtórnie wykorzystanym w średniowieczu do celów obronnych, o czym świadczyć zdaje się włączenie go w system długich wałów, interpretowanych zwykle jako granice terytoriów plemiennych. Część grodzisk objętych działaniami w ramach realizacji projektu była już wcześniej przedmiotem ograniczonych badań wykopaliskowych. Zdecydowano się jednak włączyć je do projektu ze względu na to, że dotychczasowe wyniki badań nie były opublikowane w ogóle, albo opublikowane w zdawkowej formie. Część badaczy zgodziła się przekazać realizatorom obecnego projektu materiały ze swoich dawnych badań¹⁶. Jedynym grodziskiem znajdującym się na terenie objętym zasięgiem projektu, którego nie zdecydowano się ponownie badać wykopaliskowo, jest grodzisko w Ornowie-Lesiaku, st. 3, gm. Ostróda, pow. ostródzki, które już dwukrotnie w przeszłości podlegało rozległym badaniom wykopaliskowym, a wyniki jego badań były kilkakrotnie obszernie opublikowane¹⁷.

Uzupełnieniem niniejszego Katalogu jest zainicjowana w roku 2013 seria wydawnicza pod nazwą

*Grodziska Warmii i Mazur*¹⁸, zawierająca m.in. podsumowujące opracowania wyników specjalistycznych badań przeprowadzonych w ramach realizacji projektu oraz m.in. informacje o grodziskach z innych terenów ziem pruskich, opracowane przez uczestników projektu, ale także i przez innych autorów. Publikacje te będą – mamy nadzieję – kontynuowane w przyszłości w ramach serii wydawniczej *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie* i w jej ramach publikowane będą prace naukowe wykorzystujące źródła zgromadzone m.in. w niniejszym katalogu.

Realizacja projektu była przedsięwzięciem zespołowym. Nie byłaby ona możliwa bez zaangażowania wielu osób i pomocy ze strony wielu instytucji, zwłaszcza bez życzliwego nastawienia władz gmin, na terenie których prowadzone były badania (w tym miejscu ze szczególną wdzięcznością wymienić chciałbym władze gmin Zalewo i Iława). Wszystkie badania geofizyczne przeprowadzili prof. dr hab. Jerzy Nitychoruk z Państwowej Wyższej Szkoły w Białej Podlaskiej i dr Fabian Welc z Instytutu Archeologii UKSW. Na podstawie własnych pomiarów geodezyjnych w terenie wszystkie plany warstwowe i trójwymiarowe wizualizacje grodzisk wykonał mgr Jacek Błaszczak¹⁹. W archeologicznych badaniach terenowych wzięło udział w mniejszym lub większym zakresie wielu archeologów (prof. Przemysław Urbańczyk, dr Michał Bieniada, dr Rafał Solecki, dr Joanna Wawrzyniuk, dr Jacek Wysocki, dr Katarzyna Zeman-Wisniewska, dr Magdalena Żurek, mgr Jarosław Chrapek, mgr Bartłomiej Klęczar, mgr Aleksandra Orłowska, mgr Kamil Rabiega, mgr Magdalena Rutyna, mgr Daniel Skoczylas i mgr Katarzyna Zdeb z Instytutu Archeologii UKSW oraz Dariusz Wach z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN) i studentów archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, bez których wysiłku fizycznego i intelektualnego nie byłoby możliwe uzyskanie tak wielu ważnych informacji na temat badanych grodzisk. Większość materiału ceramicznego opracowała mgr Urszula Kobylińska. Wszystkie digitalizacje i opracowania kartograficzne wykonał dr Rafał Solecki. Autorami rysunkowej dokumentacji ceramiki zabytkowej są Aneta Chojnacka-Banaszkiewicz, Bartłomiej Karch, Anna Kucharska-Wach, Diana Świącka i Dariusz Wach. Wszystkim tym – i wielu innym – osobom należą się wyrazy szczególnej wdzięczności.

Mam nadzieję, że prace nad pełnym katalogiem grodzisk Warmii i Mazur będą mogły być kontynuowane w kolejnych latach.

¹⁵ Kobyliński *et al.* 2016.

¹⁶ Wyrazy wdzięczności należą się dr. Janowi Michalskiemu za udostępnienie materiałów z badań w Łodygowie, st. 1, gm. Kisielice, pow. iławski, dr. hab. Annie Marciniak-Kajzer za udostępnienie materiałów z badań w Zajczkach, st. 1, gm. Ostróda, pow. ostródzki i dr. Sławomirowi Wadyłowi za udostępnienie materiałów z badań grodziska w Lipowcu, st. 1, gm. Ostróda, pow. ostródzki.

¹⁷ Mirkowska 2004; Wadył 2012a, 2013b: 114–123; Kurzyk i Wadył 2015.

¹⁸ Kobyliński (red.) 2013, 2016.

¹⁹ Współrzędne wykopów oraz położenie obiektów i warstw zostały podane w niniejszej publikacji w odniesieniu do lokalnych siatek pomiarowych. Współrzędne geograficzne i geodezyjne możliwe są do odczytania z opracowań kartograficznych w geoportalu internetowym grodziska-warmia-mazury.pl, powiązanych z niniejszą publikacją.

Iława, st. 33 – Wielka Żuławka

Gmina Iława

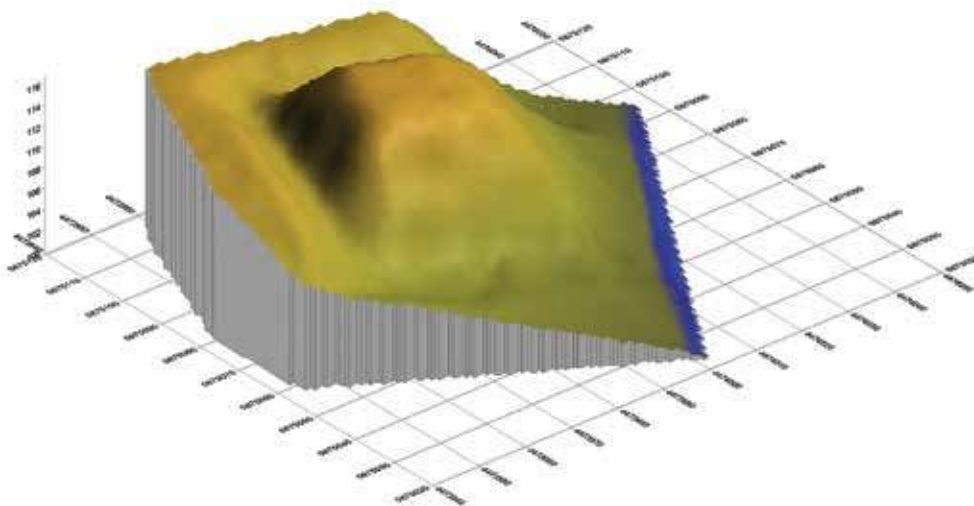
Powiat iławski

AZP 27-52/15

Współrzędne geograficzne:

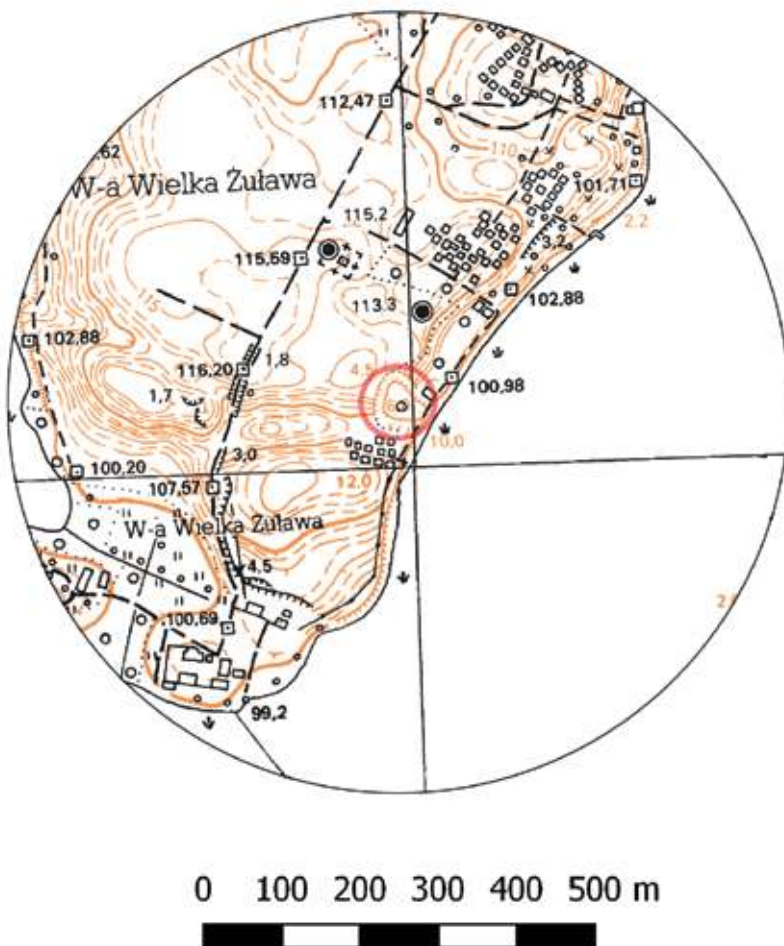
N 53° 36' 24''

E 19° 33' 4''

Ryc. 1. Grodzisko w Łławie, st. 33 - Wielka Żuława na mapie w skali 1:25 000 (na podstawie materiałów CODGIK, oprac. R. Solecki)

Ryc. 2. Grodzisko w Łławie, st. 33 - Wielka Żuława na mapie w skali 1:10 000 (na podstawie materiałów CODGIK, oprac. R. Solecki)

POŁOŻENIE GRODZISKA I JEGO FORMA

MAGDALENA RUTYNA I JACEK WYSOCKI

Grodzisko znajduje się w południowo-wschodniej części wyspy Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, na wysoczyźnie przy brzegu jeziora, na północny zachód od Starego Miasta w Ławie (ryc. 1–2). Wysoczyzna na wyspie jest pozostałością wzgórza kemowego z warstwieniami charakterystycznymi dla tej formy geomorfologicznej, z warstwowanymi frakcjami żwirowymi, piaszczystymi i ilastymi. Grodzisko ma formę ostrosłupa o ściętym wierzchołku, powstałego na skutek odcięcia przekopem od wysoczyzny od strony północnej i zachodniej naturalnego jej cypla (ryc. 3). W ten sposób powstała forma stożkowata o planie zbliżonym do kwadratu, otoczona od północy i zachodu suchą fosą o głębokości do 5 m (ryc. 4–5), od południa ograniczona naturalnym uskokiem wysoczyzny, a od wschodu stromym brzegiem jeziora. Prawdopodobnie pierwotnie górna część grodziska była wyniesiona nieco ponad poziom wysoczyzny. Obecnie najwyższy punkt romboidalnego majdanu znajduje się w jego północno-zachodnim rogu i ma wartość 116,8 m n.p.m., co przy zwierciadle wody w Jezioraku położonym na wysokości około 99,0 m n.p.m., daje prawie 17 m różnicy (ryc. 6–7).

ŚRODOWISKO FIZYCZNO-GEOGRAFICZNE

JERZY NITYCHORUK I FABIAN WELC

Wyspa Wielka Żuława jest formą geomorfologiczną powstałą w rynnice lodowcowej zajmowanej obecnie przez akwen Jezioraka. Jest ona morfologicznie utworem kemowym powstałym w fazach recesyjnych ostatniego zlodowacenia. Wyspa jest otoczona wodami Jezioraka, w jej obrębie nie ma żadnych cieków wodnych, w części północnej wyspy znajdują się niewielkie obszary zastoiskowe, bezodpływowe. Od północy wyspę dzieli od lądu jedynie kilkudziesięciometrowy płytki przesmyk. W miejscu położenia stanowiska i w jego okolicach, stwierdzono piaski kemowe, na których występują mało żyzne gleby bielcowe.

W zasadzie cała wyspa na *Szczegółowej mapie geologicznej Polski w skali 1:50 000 ark. Ława*¹ jest przedstawiona jako kem zbudowany z piasków, mułków i gliny spływowej, który powstał w stadiale górnym zlodowacenia Wisły. Południowy fragment wyspy budują piaski i żwiry rynien subglacjalnych, a północny torfy związane z sedimentacją w płytkiej strefie brzegu jeziora. Jeziorak jest typowym jeziorem rynnowym, a opisywana wyspa Wielka Żuława to efekt sedimentacji między bryłami lodu, który wypełniał

Ryc. 3. Widok grodziska w Ławie, st. 33 - Wielka Żuława od strony południowo-wschodniej (fot. Z. Kobyliński)

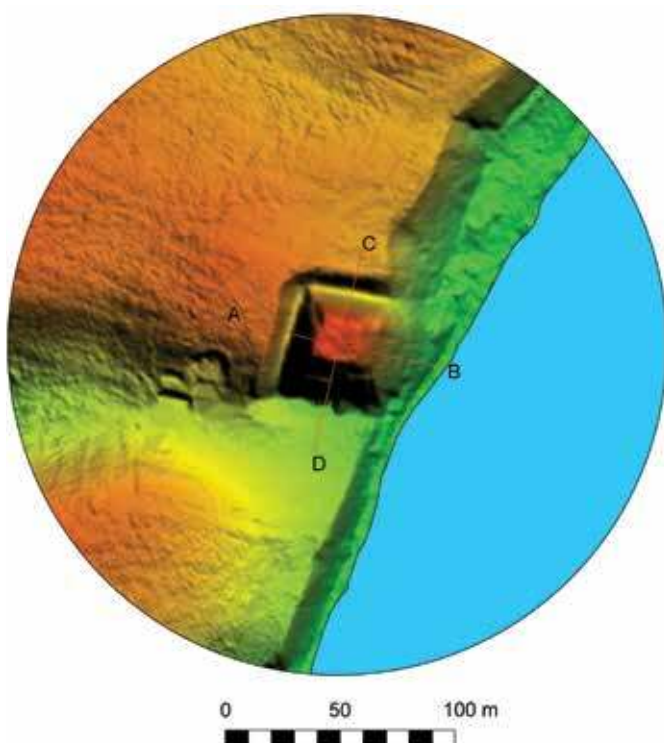

Ryc. 4. Widok fosy na północ od grodziska w Ławie, st. 33 - Wielka Żuława (fot. Z. Kobyliński)

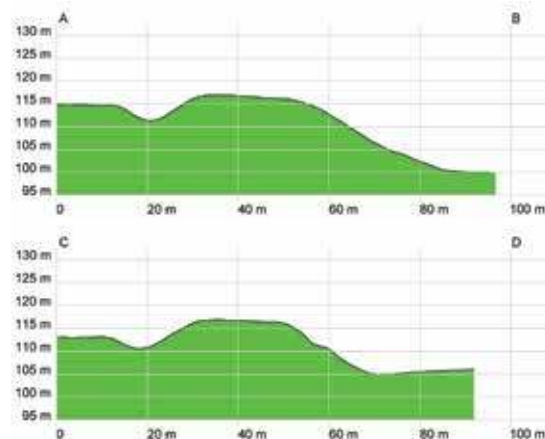

Ryc. 5. Widok fosy na zachód od grodziska w Ławie, st. 33 - Wielka Żuława (fot. Z. Kobyliński)

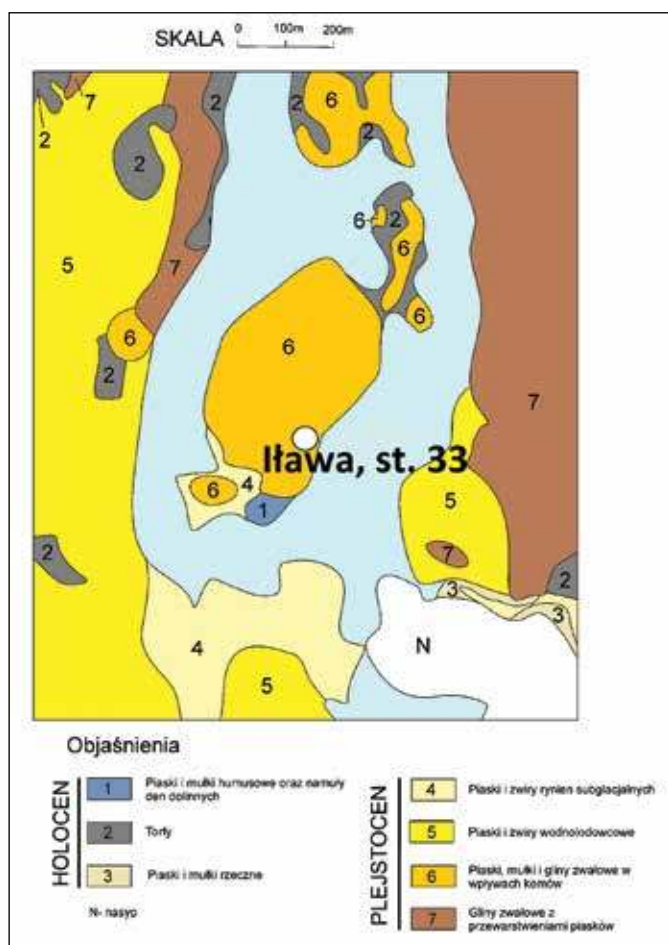
¹ Gałązka 2012.

Ryc. 6. Grodzisko w Iławie, st. 33 - Wielka Żuława na zobrazowaniu ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

Ryc. 7. Przekroje grodziska w Iławie, st. 33 - Wielka Żuława po dwóch liniach uzyskane z danych ALS (na podstawie materiałów CODGiK, oprac. R. Solecki)

Ryc. 8. Mapa geologiczna okolic grodziska w Iławie, st. 33 - Wielka Żuława (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

rynnę subglacialną w trakcie deglacjacji tego obszaru (ryc. 8).

W trakcie badań geologicznych wykonano siedem wierceń. Na ich podstawie sporządzono przekrój geologiczny wzdłuż linii A-B (ryc. 9-10). Najstarszymi osadami na przekroju są: piasek różnoziarnisty ze żwirkiem, barwy brązowej, oznaczony jako warstwa 1. Piasek ten przykrywa warstwa (2) gliny zwalowej, piaszczystej, barwy brązowej, o 4 m miąższości. Nad gliną występuje piasek różnoziarnisty, z domieszką gliny, miejscami z gładzikami o średnicy do 3 cm, brązowy (warstwa 3). Osady te pochodzą z okresu stadiału głównego zlodowacenia Wisły i są efektem wytapiania lądolodu. Dzięki ich dużej zwartości i odporności na procesy erozyjno-deluwialne, obiekt zachował się w doskonałym stanie do naszych czasów.

Kolejna warstwa (4) buduje majdan obiektu i składa się z piasku drobnoziarnistego i średnioziarnistego ze żwirkiem i humusem oraz domieszką gliny. W wierceniu W1m osiąga 1,2 m miąższości i jest warstwą kulturową, o czym świadczą przemieszane frakcje osadowe i domieszka humusu. Najmłodsze osady (warstwa 5) wypełniają dno fosy i są to piaski drobnoziarniste z domieszką łu, szare, z pojedynczym żwirkiem i fragmentami polepy. Występują one do 1,2 m, co pozwala szacować pierwotną głębokość fosy na około 6 m, w stosunku do poziomu majdanu.

Ryc. 9. Plan warstwicowy grodziska w Ławie, st. 33 – Wielka Żuława (wyk. J. Błaszczyk) z zaznaczonymi miejscami wierceń geologicznych (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

BADANIA ARCHEOLOGICZNE

MAGDALENA RUTYNA I JACEK WYSOCKI

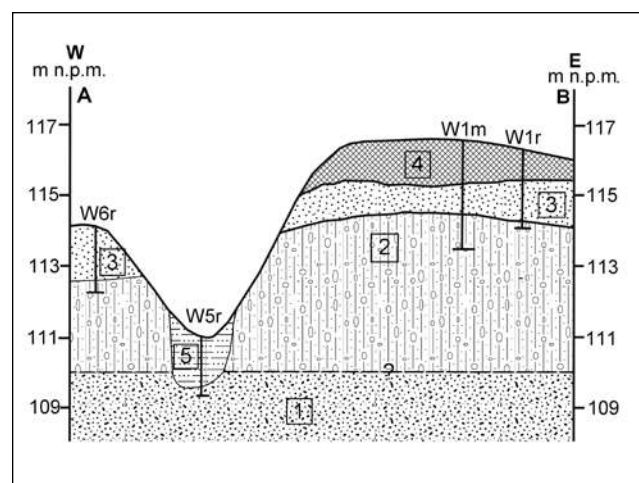
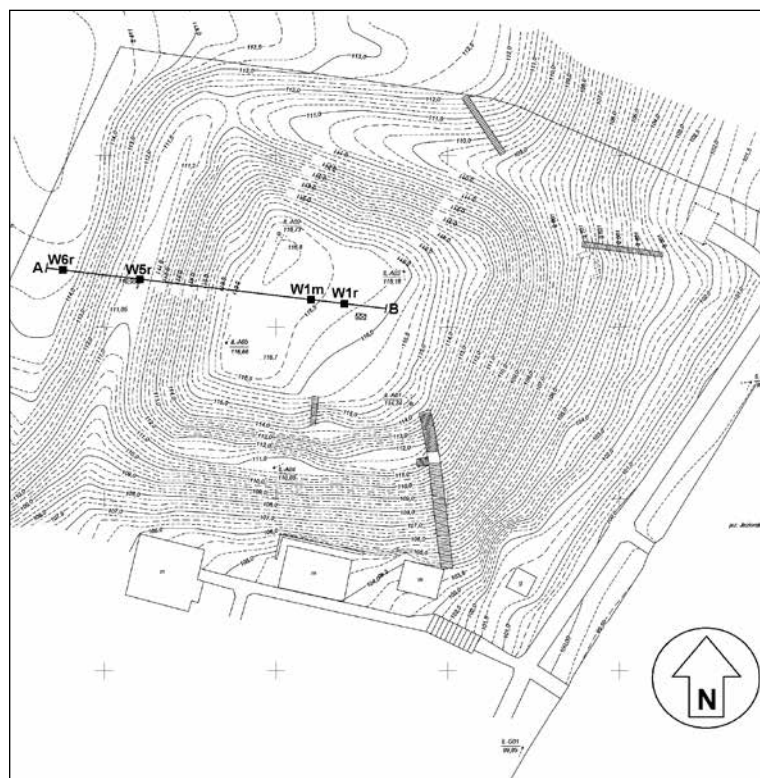
Przebieg badań terenowych

Grodzisko, w okresie przedwojennym znane pod nazwą *Scholtenberg*², wymieniane jest w literaturze polskiej i niemieckiej z końca XIX i początku XX w.³ Zaznaczone je także na mapie grodzisk opracowanej przez W. Antoniewicz i Z. Wartołowską⁴. Wpisane zostało do rejestru zabytków w roku 1986.

Stożek został prawdopodobnie częściowo zniwelowany i zdeformowany na skutek urządzenia tu w XIX w. cmentarza ewangelickiego, a następnie – w latach 60. XX w. – ośrodka wczasowego. Po cmentarzu ewangelickim pozostały resztki małej architektury cmentarnej w postaci betonowych obudów grobów i betonowych lub kamiennych cokołów ogrodzeń żeliwnych poszczególnych kwater. Cmentarz został zdewastowany i zniszczony w okresie po II wojnie światowej. Następnie na jego pozostałościach usytuowano kilka domków kempingowych, posiadających betonowe fundamenty oraz podłączone instalacje. Domki te zostały w latach 90. XX w. zlikwidowane, a ich pozostałości znajdują się poniżej poziomu gruntu przynajmniej częściowo usunięte. Wszystkie te działania spowodowały zniszczenia średniowiecznych nawarstwień kulturowych założenia obronnego.

Mając powyższe na uwadze, w czasie pierwszych wykopaliskowych badań grodziska, które miały miejsce w ramach realizacji programu *Katalog grodzisk Warmii i Mazur*, starano się założyć wykopy badawcze w miejscach, które były dostępne ze względu na drzewostan, a jednocześnie wydawały się najmniej zniszczone przez ingerencje z ostatnich 200 lat. Ogółem w trakcie badań w roku 2012 przebadano 105 metrów kwadratowych, z czego 24 m² w fosie, a pozostałe na górnym *plateau* stożka grodziska, zakładając sześć wykopów (ryc. 11).

- Wykop 1, o wymiarach 3 x 6 m, założono w północno-zachodniej części *plateau* stożka.
- Wykop 2, o wymiarach 4 x 8 m, założono północno-wschodniej części *plateau*.
- Wykop 3, o wymiarach 2 x 10 m, założono we wschodniej części stożka w taki sposób aby uchwycić krawędź *plateau*.

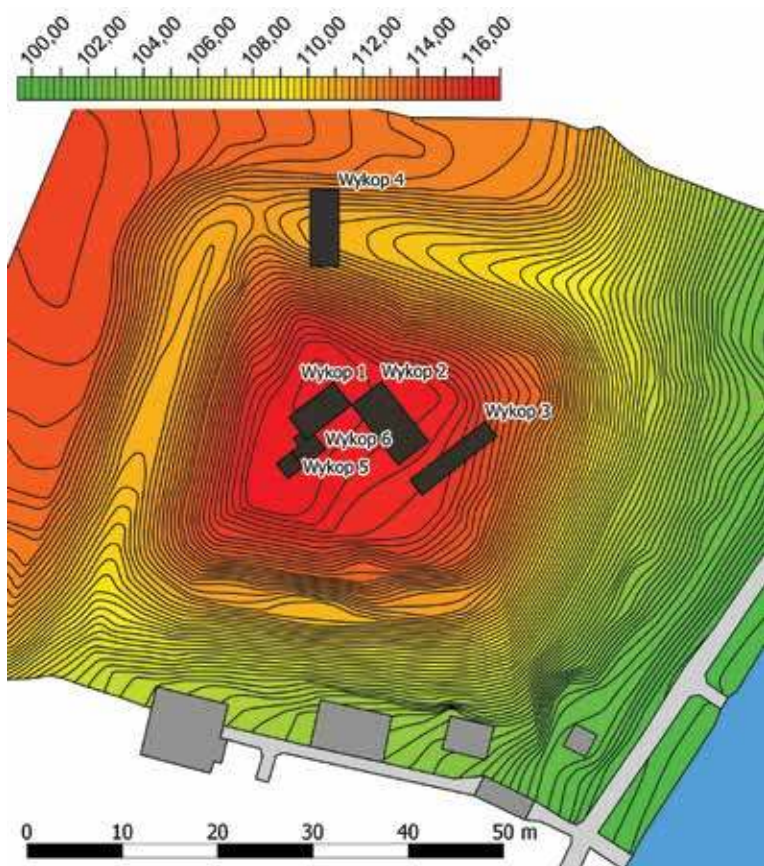
Ryc. 10. Profil geologiczny grodziska w Ławie, st. 33 – Wielka Żuława: 1 – piasek różnoziarnisty ze żwirem, 2 – glina zwałowa, 3 – piasek różnoziarnisty, 4 – warstwa kulturowa, 5 – mułek piaszczysty, wypełnisko fosy (oprac. J. Nitychoruk i F. Welc)

- Wykop 4, o wymiarach 3 x 8 m, założono w północnej części fosy.
- Wykop 5, o wymiarach 2 x 2 m, założono w zachodniej części *plateau*.
- Wykop 6, o powierzchni 7 m², założono między wykopami 1 i 5 w celu obserwacji kontynuacji nawarstwień.

² Wysocki i Klęczar 2013: 327–335.

³ G. Ossowski 1881: 9 nr 27; Lissauer 1887: 186; Behla 1888: 193; Łęga 1930: 557; Crome 1937: 213.

⁴ Antoniewicz i Wartołowska 1964.

Ryc. 11. Plan warstwicowy grodziska w Łławie, st. 33 - Wielka Żuława z zaznaczonymi wykopami badawczymi z roku 2012 (na podstawie pomiarów J. Błaszczyka, oprac. R. Solecki)

Stratygrafia stanowiska

W trakcie badań archeologicznych przeprowadzonych w 2012 roku wydzielono łącznie 62 jednostki stratygraficzne, które podzielono na pięć głównych faz związanych z użytkowaniem tego obiektu (tab. 1 i ryc. 12-17).

Warstwy naturalne

Zidentyfikowano następujące warstwy naturalne: 56=60=61=59 (W1, W2), 54 (W3) oraz 44 (W4).

Faza I - budowa i funkcjonowanie gródka

Faza IA

Najstarszą fazę związaną z zasiedleniem stanowiska w późnym średniowieczu zaobserwowano tylko w wykopie 3. Horyzont ten wyznaczają w kolejności stratygraficznej następujące warstwy: twarda, tłusta glina 53, sypki piasek z węgielkami drzewnymi 52, gruboziarnisty,

sypki piasek 51, sypki piasek z węgielkami drzewnymi 48, drobnoziarnisty, sypki, zbity piasek 50, drobnoziarnisty, zbity piasek 49 oraz gruboziarnisty, sypki piasek 55.

Faza IB

Faza IB to starszy okres funkcjonowania grodziska. W wykopie 2 bezpośrednio na calcu spoczywały następujące struktury:

- bruk kamienny 10, składający się z luźno spaso- wanych około 400 kamieni o średnicy od około 5 cm do około 30 cm,
- skupisko kamieni 24, liczące około 80 kamieni o średnicy od około 5 cm do około 30 cm,
- skupisko kamieni 34, zawierające około 20 ka- mieni o średnicy od około 5 cm do około 30 cm,
- skupisko kamieni 36, składające się z około 20 kamieni o średnicy od około 5 cm do około 20 cm.

Opisane kamienie przykrywał poziom użytkowy 12. Odkryte w wykopie 3 warstwy piasku 15 i 15a prawdopodobnie świadczą o istnieniu w tym miejscu nasypu. Powyżej nasypu na stropie niejednorodnego piasku 27 zarejestrowano kontynuację bruku 10. Zado- kumentowano łącznie około 300 kamieni o średnicy od około 5 cm do około 30 cm. Nad kamieniami 10 zalegał sypki, lekko zgliniiony piasek 21.

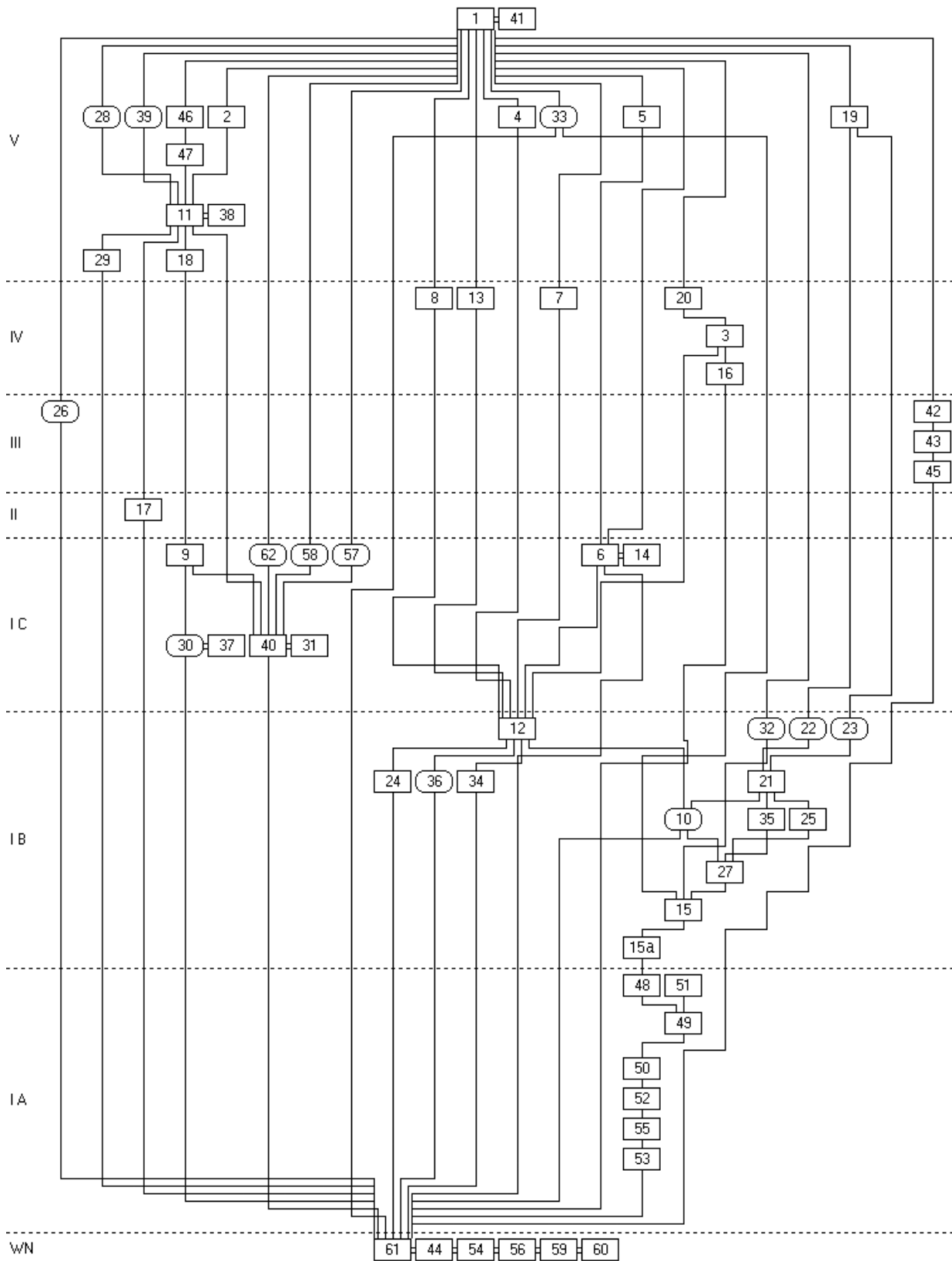
Faza IC

Najmłodsza podfaza związana jest z budową obiektów mieszkalnych oraz ich użytkowaniem. W wykopach 1 i 6 zaobserwowano pozostałości bruków – posadzek naziemnych budynków miesz- kalnych lub gospodarczych, wzniesionych z drewna lub w konstrukcji szachulcowej. Na drewno zdaje się wskazywać mała ilość gliny i polepy w warstwach stanowiska. Bruk 9, w wykopie 1, spoczywał w syp- kim, jednorodnym piasku 31=40. Składał się z około 300 kamieni, o średnicy od około 5 do około 30 cm. W centralnej części wykopu 1 odkryto pozostałości spalonej belki podwalinowej 62, ograniczającej bruk 9. Bruk 57, w wykopie 6, zalegał na sypkim, jednorod- nym piasku 31=40. Składał się on z około 60 kamieni o średnicy od około 5 cm do około 30 cm. Z jednej strony ograniczony był belką podwalinową 58.

W wykopie 1, oprócz reliktu posadzki, zado- kumentowano również poziom użytkowy reprezentowany przez jednorodny piasek 6=14 oraz przepalony piasek 30=37.

Faza II - zniszczenie gródka

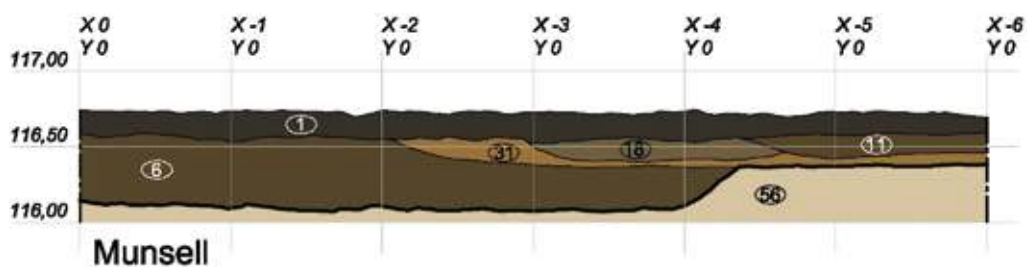
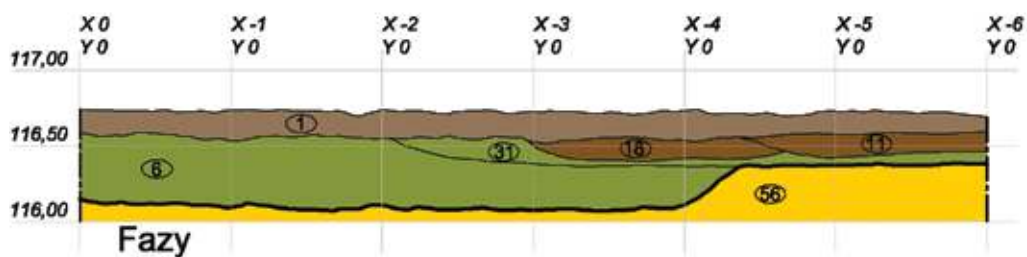
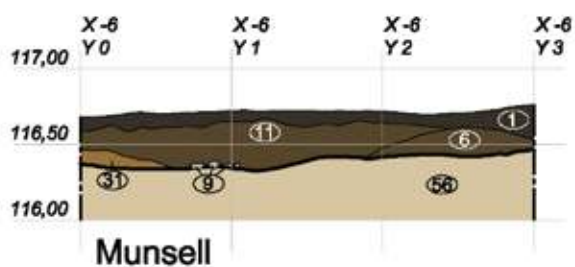
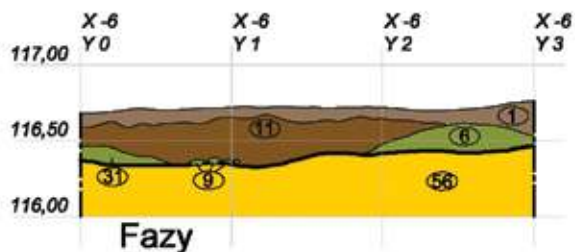
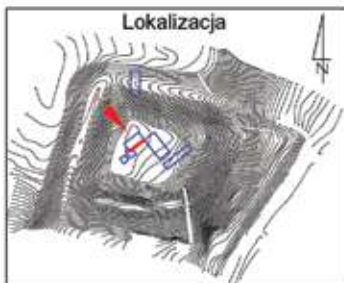
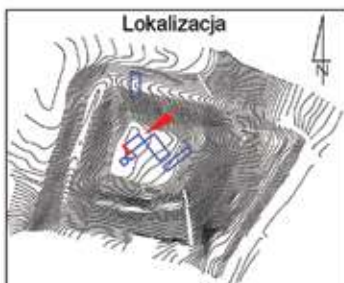
Późnośredniowieczną lub nowożytną fazę zniszczenia gródka wyznaczają odkryte w wykopie 1 kamienie 17. Znaleziska ruchome wskazują na nagły i niespodzie- wany sposób zniszczenia obiektu (pożar), w wyniku którego porzucone zostały cenne przedmioty (ostroga, okucia księgi).

Ryc. 12. Itawa, st. 33 - Wielka Żuława. Diagram relacji stratygraficznych (oprac. M. Rutyna)

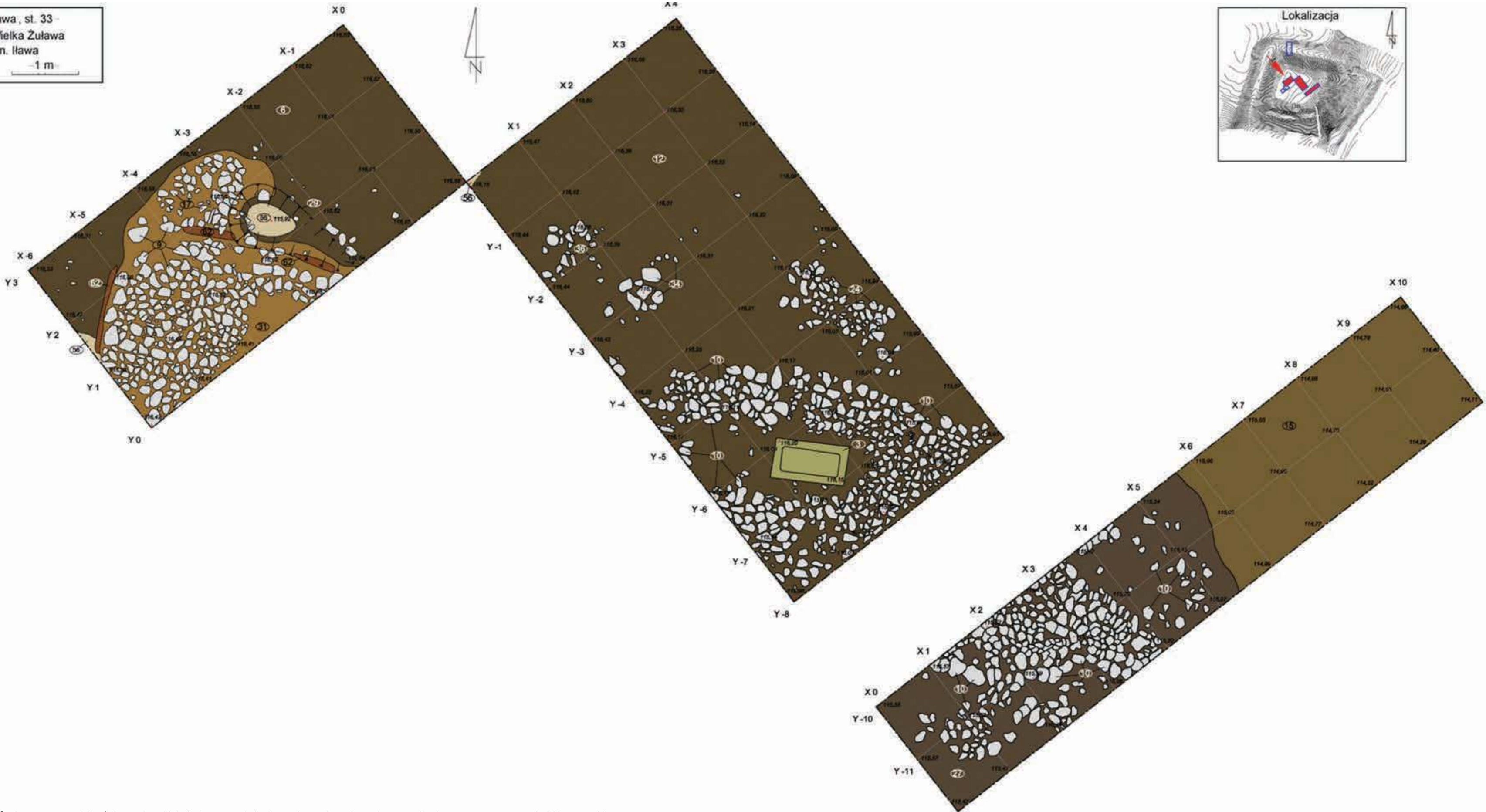
Łława, st. 33 -
Wielka Żuława
gm. Łława
-1 m-

Faza III
Faza II
Faza I
Warstwy naturalne

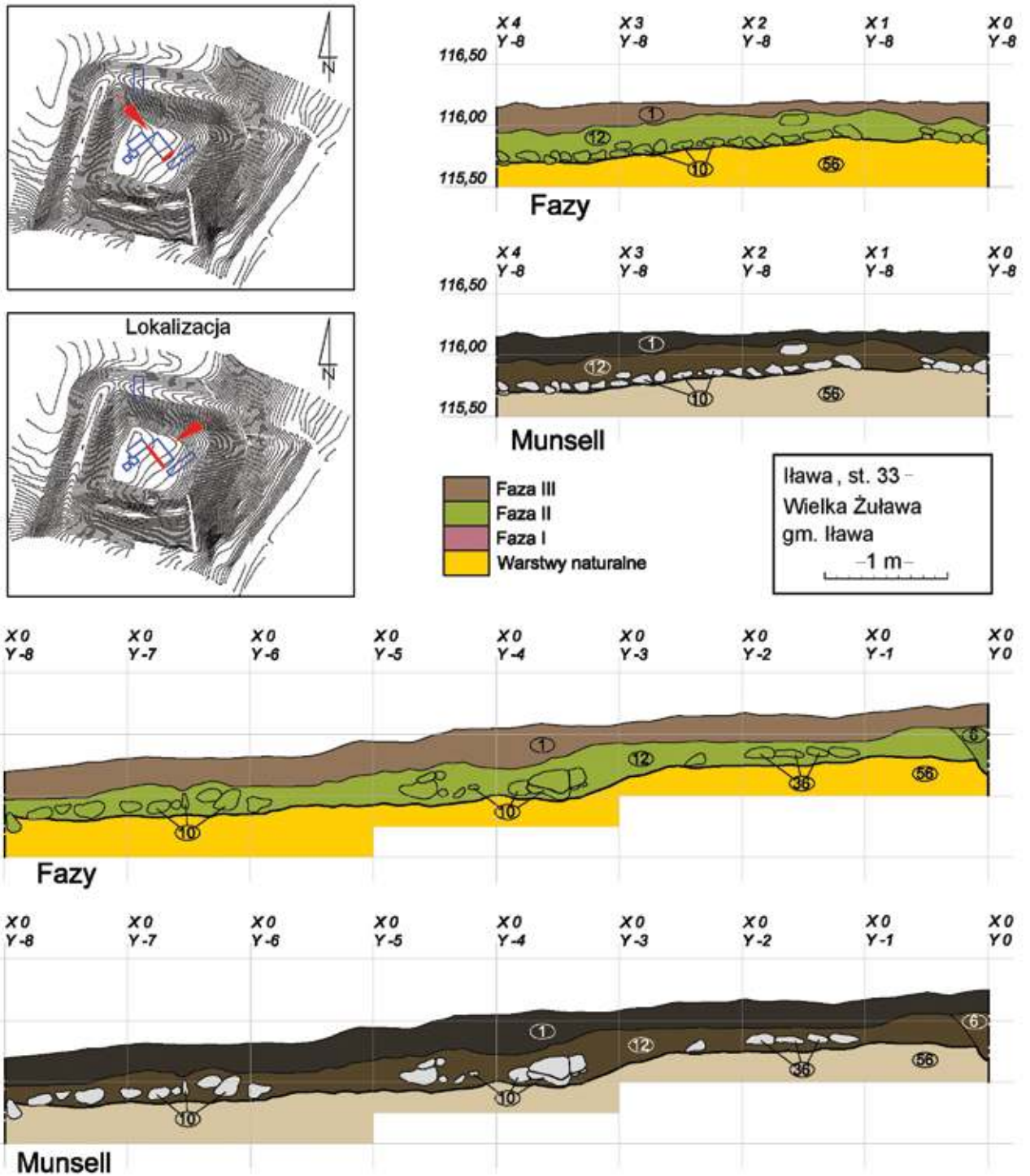

Ryc. 13. Łława, st. 33 - Wielka Żuława. Stratygrafia widoczna w ścianach wykopu 1
(oprac. M. Rutyna, R. Solecki i J. Wysocki)

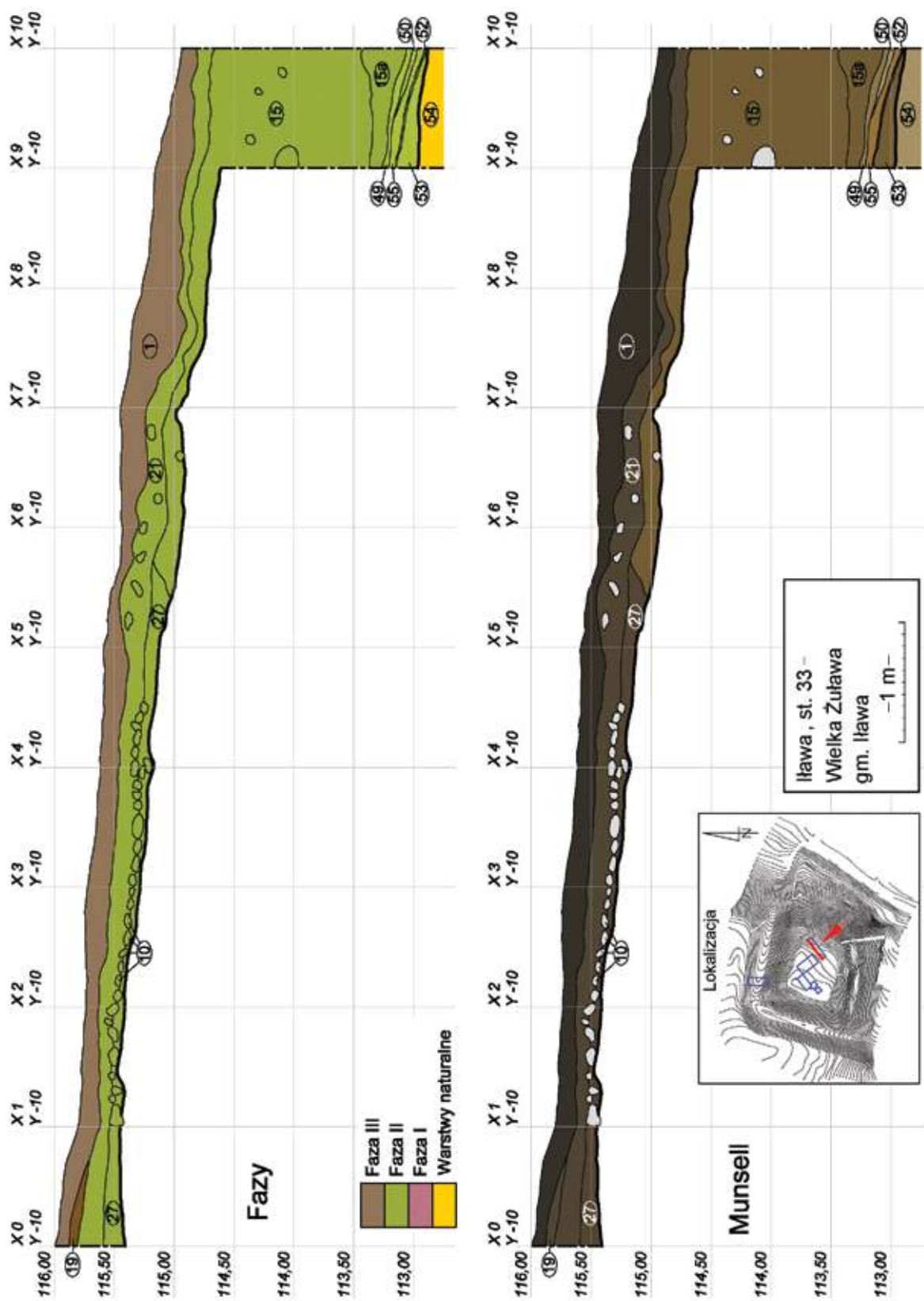
Ilawa, st. 33
Wielka Żuława
gm. Ilawa
-1 m

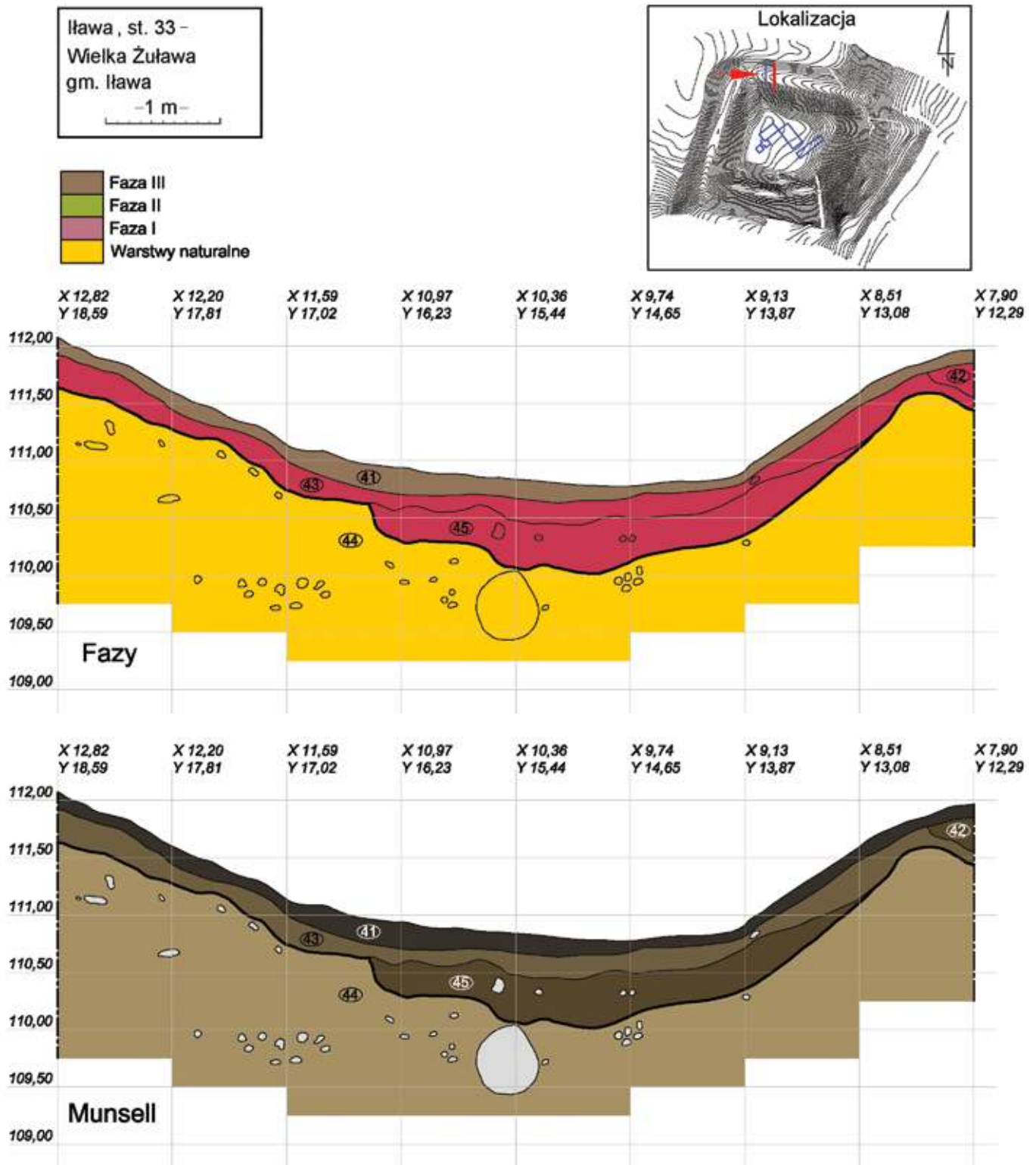
Ryc. 14. Ilawa, st. 33 – Wielka Żuława. Plan obiektów i nawarstwień odkrytych w wykopach na *plateau* stożka (oprac. M. Rutyna, R. Solecki i J. Wysocki)

Ryc. 15. Ława, st. 33 - Wielka Żuława. Stratygrafia widoczna w ścianach wykopu 2 (oprac. M. Rutyna, R. Solecki i J. Wysocki)

Ryc. 16. Itawa, st. 33 - Wielka Żuława. Stratygrafia widoczna w ścianach wykopu 3 (oprac. M. Rutyna, R. Solecki i J. Wysocki)

Ryc. 17. Łława, st. 33 - Wielka Żuława. Stratygrafia widoczna w ścianach wykopu 4 (oprac. M. Rutyna, R. Solecki i J. Wysocki)

Tabela 1. Iława, st. 33 – Wielka Żuława. Badania w roku 2012. Katalog warstw i obiektów oraz ich zależności stratygraficznych (oprac. M. Rutyna)

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
1=41	-	1, 2, 3, 4, 5, 6	Plateau stożka, fosa	X=-5,53-10,45; Y=-12-22,44	Ziemisty piasek z dużą ilością szczątków organicznych; miąższość do 20 cm; humus	2,5Y 3/1; 2,5Y 2,5/1		6=14, 11=38, 12, 2, 19, 42, 43
2	-	1	Plateau stożka	X=-4,44-6,00; Y= 0-1,33	Ziemisty piasek ze spalenizną i węgielkami drzewnymi; miąższość do 15 cm; humus	2,5Y 2,5/1	1	11, 18
3	3	2	Plateau stożka	X= 0,88-2,10; Y= -7,08-5,90	Murowany grób z przelomu najpewniej XIX i XX w.; kształt prostokątny, wym. 63 x 107 cm, grubość ścian ok. 12 cm; na stropie wypełniska jamy grobowej widoczne fragmenty płyty nagrobnej	-	20	16, 12
4	-	2	Plateau stożka	X= 0,40-0,95; Y=-0,82-1,31	Współczesny wkop śmietniskowy; ziemia sypka, piaszczysta, mało zbita, przemieszana z współczesnymi odpadkami	2,5Y 3/1, 2,5Y 5/3	1	6
5	-	2	Plateau stożka	X= 1,61-2,05; Y=-0,70-1,10	Współczesny wkop śmietniskowy, owalna plama ziemi z widocznymi wystającymi śmieciami; ziemia sypka, mało zbita, przemieszana	2,5Y 3/1	1	6
6=14	-	1, 2	Plateau stożka	X=0-5; Y=-8-3	Sypki, jednorodny piasek; miąższość do 50 cm; poziom użytkowy	2,5Y 3/3	1, 5, 4	12
7	-	2	Plateau stożka	X= 1,64; Y=-4,14	Fundament kamienny ogrodzenia grobowca	-	1	12
8	-	2	Plateau stożka	X= 1,28; Y=-3,84	Fundament kamienny ogrodzenia grobowca	-	1	12
9	-	1	Plateau stożka	X= -2,31-6,00; Y= 0-2,16	Bruk kamienny (300 kamieni, o śr. do ok. 30 cm), ciasno spaszowany; prawdopodobnie kamienna posadzka	-	11=38	31=40
10	10	2, 3	Plateau stożka	X= 0-4,92 (W2); 0,15-4 (W3); Y=-4,14-8 (W2); -10-12 (W3)	Bruk kamienny (ok. 400 kamieni o śr. do ok. 30 cm), luźno spaszowany, o nierównej, nieregularnej powierzchni	-	21, 12	27, 61
11=38	-	1, 5, 6	Plateau stożka	X= -10-2,98; Y= -2-2,16	Sypki, niejednorodny piasek; miąższość do 15 cm; XX-wieczny poziom użytkowy	2,5Y 3/3	2, 1	9
12	-	2	Plateau stożka	X=0-4; Y=-8-0	Sypki, niejednorodny piasek; miąższość do 40 cm; poziom użytkowy	2,5Y 3/3	1	10, 56=61
13	-	2	Plateau stożka	X= 1; Y= 3,18	Kamienny fundament ogrodzenia grobowca	-	1	12
15	-	3	Plateau stożka	X= 8,2-10; Y= -10-12	Sypki, jednorodny piasek; miąższość do 130 cm; nasyp	2,5Y 4/4	27, 32	15a
15a	-	3	Plateau stożka	X= 9-10; Y= -10-12	Lekko gliniasty, niejednorodny piasek; miąższość do 30 cm; nasyp	2,5Y 4/4	15	49, 48
16	-	2	Plateau stożka	X= 0,96-2,54; Y= -5,72-7,29	Sypki, niejednorodny piasek; XIX-wieczny poziom użytkowy	2,5Y 4/3	3	12
17	-	1	Plateau stożka	X= -2,5-4,06; Y= 1,64-2,80	Skupisko kamieni (ok. 70 kamieni, o śr. do 20 cm); nowożytny lub późnośredniowieczny poziom zniszczenia gródka	-	1	31
18	-	1	Plateau stożka	X= -2,96-4,56; Y= 0-0,58	Sypki, jednorodny piasek; miąższość do 15 cm; XX-wieczny poziom użytkowy	2,5Y 4/3	2	31
19	-	3	Plateau stożka	X= 0-3,2; Y= -10-12	Lekko gliniasty, niejednorodny piasek; miąższość do 10 cm; XX-wieczny poziom użytkowy	2,5Y 3/2	1	21
20	-	2	Plateau stożka	X= 1,07-1,90; Y= -6,08-6,92	Wypełnisko murowanego grobowca 3	10YR 4/3	1	3
21	-	3	Plateau stożka	X=0-10; Y=-10-12	Lekko gliniasty, niejednorodny piasek; miąższość do 20 cm; poziom użytkowy	2,5Y 3/2	1	27, 15
22	22	3	Plateau stożka	X= 2,65-3,40; Y= -10-10,44	Skupisko ok. 10 kamieni o śr. do 20 cm	-	1	21
23	23	3	Plateau stożka	X= 7,25-8,46; Y= -10-10,28	Skupisko ok. 15 kamieni o śr. do 20 cm	-	1	21
24	-	2	Plateau stożka	X= 2,57-3,88; Y= -3,94-6,28	Skupisko luźnych kamieni (ok. 80 kamieni, o śr. do 30 cm), przy północno-wschodniej krawędzi wykopu	-	1	6
25	-	3	Plateau stożka	X= 6,32; Y= -8,15	Miejsce znalezienia grotu, fragmentu zaprawy oraz cegły	-	21	15
26		2	Plateau stożka	X= 0,62-1,4; Y= -7,18-7,95	Lekko zgliniony, niejednorodny piasek; miąższość do 15 cm; warstwa powstała w wyniku naturalnego narastania gleby	2,5Y 3/2	1	61

Tabela 1. Ciąg dalszy

Numer jednostki	Numer obiektu	Numer wykopu	Położenie w obrębie stanowiska	Współrzędne siatki pomiarowej stanowiska	Opis jednostki stratygraficznej	Barwa (Munsell)	Pozycja stratygraficzna	
							Znajduje się pod	Znajduje się nad
27	-	3	Plateau stożka	X= 0,15-4; Y= -10-12	Sypki, niejednorodny piasek; miąższość do 20 cm; poziom użytkowy	10YR 3/2	21, 10	15
28	29	1	Plateau stożka	X= -2-3; Y= 0-1,6	Lekko gliniasty, niejednorodny piasek; miąższość do 50 cm; XX-wieczny poziom użytkowy; wypełnisko jamy 29	10YR 3/2	1	29
29	29	1	Plateau stożka	X= -2; Y= 0	Jama śmietniskowa	2,5Y 4/3	28	31=40
30=37	-	1	Plateau stożka	X= -3,98-4,60; Y= 0,22-0,88	Sypki, lekko gliniasty, niejednorodny piasek; miąższość do 10 cm; poziom użytkowy	10YR 2/2	31=40	6=14
31=40	-	1, 6	Plateau stożka	X= -10-8; Y= -2-2,16	Sypki, jednorodny piasek; miąższość do 15 cm; poziom użytkowy	10YR 2/2 do 10YR 5/6	29, 17, 9, 11=38	30=37, 60, 6=14
32	-	3	Plateau stożka	X= 7,38-9,26; Y= -10,82-12	Skupisko ok. 30 kamieni o śr. do 20 cm	-	21	15
33	33	2, 3	Plateau stożka	X=0-5; Y=-8-10	Wkop pod mur cmentarny	-	1	61
34	-	2	Plateau stożka	X= 0,41-1,8; Y= -2,62-3,26	Skupisko ok. 20 kamieni o śr. do 30 cm	2,5Y 5/3	1	12
35	-	3	Plateau stożka	X=8,20-8,40; Y=-10,55-10,70	Nora zwierzęca	10YR 3/2	21	15
36	36	2	Plateau stożka	X= 0-1,18; Y= -1,28-2,46	Skupisko ok. 20 kamieni o śr. do 20 cm	2,5Y 5/3	1	12
39	-	5	Plateau stożka	X= -8,06-8,80; Y= -0,02-1,27	Skupisko ok. 20 kamieni o śr. do 20 cm	-	1	38
42	-	4	Fosa	X=5,53-10,45; Y=12,29-20,44	Warstwa zglinionego, przemieszanego z humusem piasku; miąższość do 15 cm; warstwa erozyjna	2,5Y 3/3	41=1	43
43	-	4	Fosa	X=5,53-10,45; Y=12,29-20,44	Sypki, niejednorodny piasek; miąższość do 20 cm; warstwa erozyjna	2,5Y 4/3	42	45
44=54=56=59=60=61	-	1, 2, 3 i 4	Plateau stożka, fosa	X=0-10,45; Y= -8-20,44	Niejednorodny piasek sypki i zgliniony; calec	2,5Y 4/3; 2,5Y 6/4; 2,5Y 8/3; 5YR 4/6; 5YR 5/8; 5YR 8/1; 10YR 5/8	10, 12, 14, 26, 31, 45	
45	-	4	Fosa	X=5,53-10,45; Y=12,29-20,44	Niejednorodny, lekko zgliniony piasek; miąższość do 45 cm; warstwa erozyjna	2,5Y 3/3	43	44
46	-	5	Plateau stożka	X= -9-10; Y= 0-1,12	Warstwa przegniłej, drewnianej podłogi domku letniskowego z lat 60. XX w.	7,5YR 4/6	1	47
47	-	5	Plateau stożka	X= -9-10; Y= 0-1,18	Wylewka betonowa pod drewnianą podłogą (46)	2,5Y 8/2	46	38
48	-	3 (sondaż)	Plateau stożka	X= 9-10; Y= -10,2-12	Sypki, niejednorodny piasek z węgielkami drzewnymi; miąższość do 5 cm; poziom użytkowy	2,5Y 2,5/1	15a	49
49	-	3 (sondaż)	Plateau stożka	X= 9-10; Y= -10-12	Drobnoziarnisty, jednorodny, sypki piasek; miąższość do 15 cm; poziom użytkowy	2,5Y 5/4	15a, 48	50
50	-	3 (sondaż)	Plateau stożka	X= 9-9,32; Y= -10,93-12	Drobnoziarnisty, jednorodny piasek; miąższość do 10 cm; poziom użytkowy	2,5Y 6/4	49	55, 51
51	-	3 (sondaż)	Plateau stożka	X= 9-9,32; Y= -10-12	Gruboziarnisty, jednorodny, sypki piasek; miąższość do 15 cm; poziom użytkowy	2,5Y 6/6	50	52, 55
52	-	3 (sondaż)	Plateau stożka	X= 9-10; Y= -10-12	Niejednorodny piasek z węgielkami drzewnymi; miąższość do 5 cm; poziom użytkowy	2,5Y 2,5/1	55, 51	53
53	-	3 (sondaż)	Plateau stożka	X= 9-10; Y= -10-12	Jednorodna glina; miąższość do 15 cm; poziom użytkowy	2,5Y 4/4	52	54
55	-	3 (sondaż)	Plateau stożka	X= 9; Y= -10-12	Gruboziarnisty, jednorodny, sypki piasek; miąższość do 10 cm; poziom użytkowy	10YR 5/6	50	52
57	57	6	Plateau stożka	X=-6-8; Y=0-3	Bruk kamienny (ok. 60 kamieni o śr. do 30 cm)	-	1	40
58	58	6	Plateau stożka	X=-6-8; Y=0-3	Pozostałość belki podwalinowej ograniczającej bruk kamienny 57	-	38	40
62	-	1	Plateau stożka	X=-3-4; Y=1-2	Relikt belki podwalinowej ograniczającej bruk kamienny 9	-	1	31=40

Faza III - przerwa w użytkowaniu

Po opuszczeniu gródka, na jego *plateau*, w wyniku naturalnego narastania gleby powstała warstwa tłustego, zglinionego piasku 26, zidentyfikowana w wykopie 2.

W nawarstwieniach fosy (W4) nie zaobserwowano klasycznego namuliska powstającego w trakcie długotrwałego użytkowania obiektu. Zaobserwowano natomiast warstwy o charakterze osuwiskowym powstałe prawdopodobnie na skutek destrukcji obiektu średniowiecznego (osuwiska kamieni). Horyzont ten wyznaczają następujące warstwy: tłusta glina 45, niejednorodny piasek 43 oraz zgliniony, lekko ziemisty piasek 42.

Faza IV - cmentarz z XIX w.

W XIX w. na terenie późnośredniowiecznego gródka założono cmentarz ewangelicki. Stożek zapewne został wówczas zniwelowany. W wykopie 2 odkryto jamy grobowe (3, 8, 20, 16) oraz rowy pod ogrodzenia kwater grobowych (7, 13).

Faza V - ośrodek wczasowy (XX w.) i humus współczesny

W wieku XX na terenie gródka powstał ośrodek wczasowy. Struktury późnośredniowieczne zostały zniszczone przez wkopy pod fundamenty domków (18, 11=38, 2, 46, 47), wkopy pod kable i inne instalacje (28) oraz wkopy śmietnikowe (29, 5, 4, 19). Domki kempingowe w latach 90. zostały zlikwidowane. Poziom humusu współczesnego wyznacza sypki, lekko ziemisty piasek 1=41 (W1-W6).

ZNALEZISKA

URSZULA KOBYLIŃSKA

Ceramika Ogólna charakterystyka zespołu ceramiki

W trakcie badań wykopaliskowych na terenie grodziska w Iławie, st. 33 (wyspa Wielka Żuława) w 2012 roku pozyskano łącznie 581 fragmentów ceramiki. Pod względem chronologicznym w zbiorze tym znalazły się dwa fragmenty z wczesnej epoki żelaza i 579 fragmentów późnośredniowiecznych (tab. 2). W zbiorze ceramiki późnośredniowiecznej 91 fragmentów można określić jako reprezentujące tzw. ceramikę tradycyjną, barwy brązowej, o technologicznych cechach naczyń wczesnośredniowiecznych, a 488 fragmentów repre-

zentuje technologię typowo późnośredniowieczną. Najliczniejszy zbiór ceramiki wykonanej w technologii typowo późnośredniowiecznej obejmuje głównie ceramikę „siwą” (409 fragmentów, czyli ponad 70% całego zbioru).

Ceramika z wczesnej epoki żelaza

W materiale ceramicznym z grodziska na Wielkiej Żuławie znaleziono jedynie dwa fragmenty brzuśców, których chronologię można ustalić na wczesną epokę żelaza. Są to niewielkiej wielkości ułamki (2,5 i 4 cm) o powierzchni wewnętrznej gładkiej i wypolerowanej, pochodzące prawdopodobnie z tzw. naczyń stołowych, barwy jasnoczerwono-brązowej (2,5YR 6/4). Jeden fragment (z jednostki stratygraficznej 14) pochodził z cienkościennego, a drugi (z jednostki stratygraficznej 58) – z grubościennego naczynia z wyłożeniem wnętrza czarną, tłustą gliną.

Ceramika średniowieczna brązowa - tzw. tradycyjna

Na terenie grodziska znaleziono 91 fragmentów ceramiki średniowiecznej wykonanej w technologii typowej jeszcze dla okresu wczesnego średniowiecza, ale pod względem form analogiczna do późnośredniowiecznych naczyń „siwych” i współwystępująca z nimi, stąd też określana jest mianem „tradycyjnej”.

Ceramika ta charakteryzuje się niejednorodną brązowo-ceglasto-brunatną barwą (5YR 5/4, 5/6), lekkim zagładzaniem powierzchni, głównie w górnych jej odcinkach, tworząc równe, lekko szorstkie ścianki. Naczynia były całkowicie, średnio silnie, obtaczone. Wykonane są z masy ceramicznej zawierającej głównie piasek o zróżnicowanej granulacji i dużą ilość miki. Niekiedy jest to bardzo miękka glina, łatwo ulegająca zniszczeniu i wypłukaniu. Przełamy są niejednorodne: trój-, dwu- lub jednobarwne. Na szyjkach i brzuścach widoczny jest ornament, przeważnie w postaci pojedynczej linii falistej lub płytkiej wielokrotnej oraz poziomych żłobień wykonanych rylcem o zaostromej końcówce (tabl. 1:1, 7, 12–13, 15). Widoczna jest także tendencja do pokrywania dużej części naczynia szerokimi żłobieńmi, przeważnie też głębokimi, niezależnie od ich szerokości (tabl. 3:4), czasem są to góra szerokie bruzdy wraz z wielokrotną linią falistą (tabl. 5:3). Powierzchnie wygładzane były przeważnie przed wykonaniem ornamentu, a wysokie i odstające brzegi żłobień nie były zacierane. Odkryte fragmenty naczyń wykazują ślady okopcenia powierzchni, a na wylewie występują często spływające szare smugi wzdłuż ścianki. Niekiedy zaobserwować można grubą warstwę czarnej spalenizny.

Tabela 2. Zestawienie ilościowe fragmentów ceramiki z grodziska w Ławie, st. 33 – Wielka Żuława (oprac. U. Kobylińska)

Faza	Jednostka stratygraficzna	Liczba fragmentów łącznie	Liczba różnych naczyń	Wylewy			Brzúście								Ucha	Pokrywki	Część przydenna	Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)	Dna				Ceramika „słwa”	Ceramika z polewą	Fragmenty przepalone	Fragmenty o wypukanej powierzchni	Chronologia					
				Liczba fragmentów	SEN (procent obwodu)	Ornamentowane	Liczba fr. ogółem	Gładkie	Wyswłecane	Szorstkie	Nieokręśłone	Złobki dookolne	Linia falista	Ornament płastyzny						Odciski	Lecko wklęsłe	Płaskie	Na podstypce					Wałek dookołny	Odcinanie	Wczesna epoka żelaza	Ceramika późnośredniowieczna „tradycyjna”	Ceramika późnośredniowieczna „słwa”, ceglasta i polewana	
IA	49	9						9	3									7							2			2		7			
IB	12	2						2	1									2												2			
IB	15	21	1	1	3	1	17	2	1	12	1	5	3	1												7	1			11	10		
IB	21	18	3	3	18	1	12	1	11	5								1	1							15				3	15		
IC	58	10				1	7	2	4	5				1	1			2								6			1	1	3	6	
IC	30=37	17	3	3	24	1	11		11	1								1	1	?						1	12			3	14		
IC	31=40	157	14	19	103	7	105	41	8	45	4	37	1	3				3	1	8	4	8	1	3	3	1				22	135		
IC	6=14	160	21	22	116	2	5	117	5	4	106	1	39	1				1	7	11	84	4	3	8	2	3	99	3	1	37	122		
IV	13	1						1																								1	
V	1=41	111	11	13	89	2	7	73	5	4	55		31	2																		1	
V	2	13	1	1	5	1	8	1	2	4	1	1	1																		6	105	
V	11=38	32	4	4	20	1	20	1	2	17		9	1																		2	11	
V	18	17	1	1	6	2	12	1	1	10		5																				28	32
V	28	9				1	7	5																								15	17
V	33	4									4																					7	7
Suma		581	59	67	384	4	28	405	65	22	288	10	141	9	7	7	5	2	50	27	205	7	14	20	4	5	409	18	2	17	2	91	488

Tabela 3. Fragmentacja i erozja fragmentów ceramiki z grodziska w Łławie, st. 33 – Wielka Żuława (oprac. U. Kobylińska)

Jedn. strat.	Kategorie wielkościowe [cm]										Stopień erozji				Suma
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	0	I	II	III	
1=41		4	31	36	17	12	4	4	2	1	9	82	20		111
2			4	3	5			1				11	2		13
6=14		10	48	52	30	17	2		1		2	144	14		160
11=38		2	11	11	4	1	1	2				28	4		32
12				2									1	1	2
13				1							1				1
15		1	10	4	6						1	6	12	2	21
18		1	7	6	2	1					1	16			17
21		5	5	3	3	1		1				12	6		18
28			5	1	2			1				5	1	3	9
30=37		2	9	1	3			2				16	1		17
31=40		16	51	47	16	12	9	2	4			139	10	8	157
33		1			2			1					4		4
49	1	4	3	1							6	1		2	9
58		1	3	4	2							5	4	1	10
Suma	1	47	187	172	92	44	16	14	7	1	20	465	79	17	581

Zbiór tej ceramiki z grodziska na Wielkiej Żuławie obejmuje głównie brzuśce, niekiedy ornamentowane żłobieniami poziomymi wraz z rytą linią falistą oraz 10 fragmentów górnych części naczyń z zachowanym wylewem.

Na podstawie podobnych charakterystycznych cech górnych fragmentów naczyń, takich jak średnica wylewu naczynia, stopień wychylenia, profilowanie czy szerokość wylewu, obecność wgłębienia na pokrywę i jego wielkość, wydzielone zostały następujące grupy naczyń:

1. Wychylenie górnej części naczynia jest łagodne, łukowate; brzeg wąski, ścięty ukośnie lub profilowany, zarówno od góry jak i z zewnątrz; Wysokość profilowanego wylewu z zewnątrz wynosi od 1 do 2 cm; średnice wylewów naczyń wynoszą od ok. 14 do 17 cm; są to niewielkich rozmiarów cienkościenne garnki barwy brązowo-ceglastej (tabl. 1:1; 2:17; 4:17). Takie ukształtowanie wylewów jest podobne do form naczyń „siwych” zaliczonych do grupy 2 typowej ceramiki późnośredniowiecznej;

2. Naczynia o mocnym wychyleniu wylewu z głębokim profilowaniem z każdej strony, także od wewnątrz na pokrywę; cienkościenne naczynia o średnicy wylewu wynoszącej 18–20 cm (tabl. 2:7, 15; 4:12);

3. Naczynia o łukowato wygiętej, wyraźnie uformowanej szyjce i wychylonym wylewie z łagodnym przegłębieniem na pokrywę, zaokrąglonymi krawędziami, esowate i baniaste; średnica wylewu wynosi ok. 16 cm; są to średniej wielkości obtaczane garnki barwy ceglasto-brązowej z zaznaczającym się silnym okopceniem powierzchni (tabl. 3:4); analogiczne formy na Mazowszu datowane są na XII/XIII w.⁵

4. Naczynia o mocno kolankowato wychylonym wylewie, prostej szyjce i profilowanym od zewnątrz brzegiem, o średnicy wylewu wynoszącej ok. 16 cm (tabl. 4:21); analogią do tej formy mogą być naczynia z Jedwabna, st. 1, gm. Lubicz, pow. toruński i Mędrzyc, st. 1, gm. Świecie nad Osą, pow. grudziądzki, datowane na 2. połowę XII – XII/XIII w.⁶

Nieliczne zachowane fragmenty z wylewem wskazują, że naczynia tej grupy technologicznej to w zespole zabytkowym z grodziska na Wielkiej Żuławie głównie garnki do gotowania średniej wielkości, zaopatrzone w pokrywy. Można sądzić, że były to naczynia wykonane przez miejscowych garncarzy w tradycyjny sposób, wypalane w atmosferze utleniającej i według wcześniej znanych im wzorców. Takiego rodzaju ceramika sporadycznie występuje na innych stanowiskach osadniczych w sąsiednich regionach o intensywniejszym zasiedleniu, np. na Pomorzu, Ziemi Chełmińskiej czy Mazowszu⁷. W świetle występowania tego rodzaju ceramiki razem z ceramiką „siwą” matową, można datować ją na XIII w.

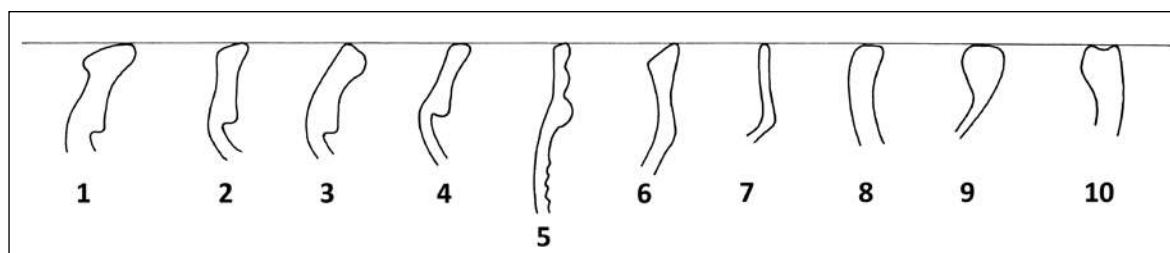
Ceramika wykonana w technologii późnośredniowiecznej

Na terenie grodziska znaleziono 488 fragmentów typowej pod względem technologicznym ceramiki późnośredniowiecznej, w tym 18 fragmentów z polewą. Zastosowano tu głównie szkliwienie barwy brązowej, które pokrywało naczynia o ceglastej masie ceramicznej. Odkryto także 409 fragmentów ceramiki tzw. „siwej”, o powierzchni matowej, w tym 67 fragmentów z wylewem (stanowiących odpowiednik

⁵ Affelski i Dłubakowski 2011: ryc. 7:1, s. 494.

⁶ Polński 1996: ryc. 51:p; 52:o.

⁷ Affelski i Dłubakowski 2011: ryc. 7:1–2, 4.

Ryc. 18. Ława, st. 33 - Wielka Żuława. Typy ukształtowania wylewów naczyń „siwych” (rys. D. Wach)

384% SEN), 405 fragmentów brzuśców, z których 164 było ozdabianych oraz 27 części den (stanowiących łącznie odpowiednik 205% SEN), głównie płaskich i kilka lekko wklęsłych, przeważnie na podsypce.

Ceramika z tego okresu jest silnie obtaczana, zarówno barwy ceglastej, jak i barwy szarej, „siwej”, i pochodzi z większości jednostek stratygraficznych grodziska. Najliczniej występująca ceramika „siwa” z tego grodziska jest jednolita w swym charakterze. Naczynia mają barwę w odcieniach od jasnoszarej do czarnej (5YR 6/1, 5/1, 4/1); są wypalone w atmosferze redukcyjnej, z przełamami w przeważającej większości jednolicie szarymi, choć niewielka część ceramiki ma dwukolorowe czerwono-szare i czerwono-brązowe (5YR 5/2, 5/3, 5/4) barwy lub plamy na powierzchni, co wskazuje na nierówny wypał. Większość zachowanych fragmentów charakteryzuje powierzchnia szorstka, kostropata lub tylko lekko wygładzona. Niewielka liczba fragmentów ceramiki o powierzchni wyświeconej pochodzi z naczyń cienkościennych, małych, miniaturowych, mis, misek i talerza (tabl. 2:23-24; 4:10, 20).

Wynikiem klasyfikacji fragmentów ceramiki naczyniowej jest podział na formy na podstawie ukształtowania i wyprofilowania wylewu oraz wielkości średnicy wylewu naczyń. W analizowanym materiale zidentyfikowano głównie naczynia o formie garnków i dzbanów, choć - ze względu na brak w większości przypadków zachowanych połączeń części brzegowych z szyjkami i brzuścami - trudno jednoznacznie określić proporcje, rzeczywiste wychylenie wylewu naczyń, a co za tym idzie prawdopodobną ich wielkość i funkcję. Można zatem brać pod uwagę jedynie pośrednie przesłanki, jakimi są np. wielkość średnicy wylewu czy masywność naczyń, grubość ścianek, stopień wygładzenia powierzchni, obecność wyświecenia na wylewie, wystąpienie uch, czy takie cechy jak obecność plam okopcenia, czy warstw spalenizny na ściankach. Podziału dokonano głównie na podstawie pomiaru szerokości brzegu, wielkości średnicy wylewu oraz szczegółowej analizy ukształtowania i wyprofilowania krawędzi wylewu. Górne fragmenty naczyń typowo późnośredniowiecznych z grodziska w Ławie, st. 33 można na tej podstawie podzielić na kilka grup (ryc. 18):

1. Wychylona na zewnątrz górna część naczyń, z wyraźnie szerokim (do 1,5 cm), powiększonym

brzegiem, zaokrąglonym lub ściętym do wewnątrz, najczęściej z zaznaczającym się głębokim wrębem. Od zewnątrz wysokość profilowanego wylewu wynosi ok. 2 cm. Średnice wylewów tych naczyń wynoszą od ok. 14 do 28 cm, a więc są to zarówno małe, jak i duże naczynia, głównie wygładzone, matowe, tzw. „siwe”, choć często wykazują cechy słabego zsiwienia (tabl. 1:2; 2:10-12, 17-20; 4:16; 5:2). Są to formy podobne do naczyń zaliczonych do grupy 1 z grodziska w Durągu, gm. Ostróda, pow. ostródzki⁸.

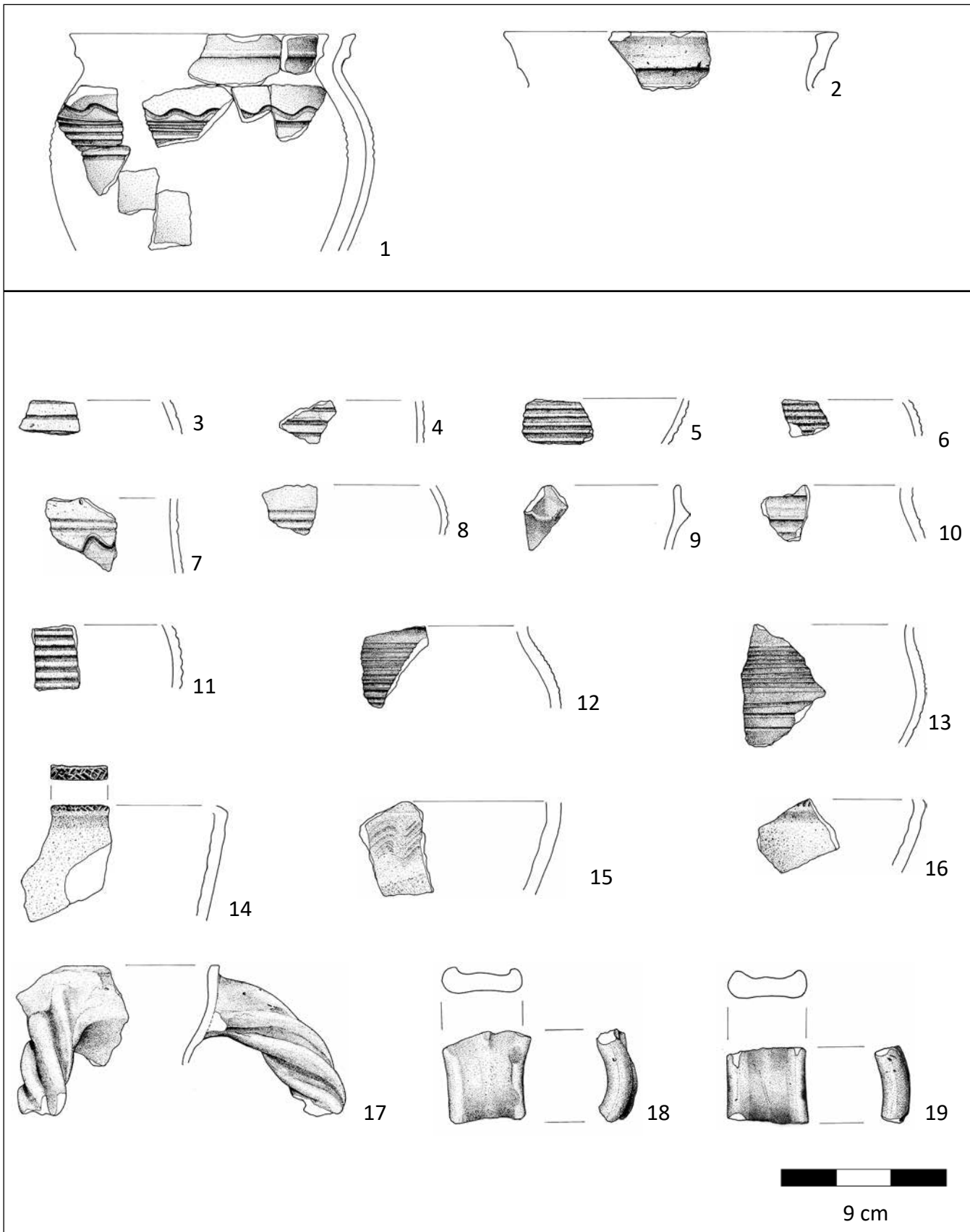
2. Wychylenie górnej części naczyń jest niewielkie, wylewy są prawie prosto ustawione i mają ukośnie ścięty do wewnątrz brzeg o szerokości do ok. 1 cm. Z zewnątrz wysokość profilowanego wylewu wynosi do ok. 2 cm i jest wyraźnie mniejsze niż form opisanych powyżej. Średnice tych naczyń wynoszą od ok. 14 do 18 cm. Są to średniej wielkości naczynia o matowej powierzchni szarej, tzw. „siwe”, stalowoszare, brązowoszare. Wykazują one ślady słabego zsiwienia, niekiedy jednostronnego (tabl. 2:16, 21; 4:14).

3. Wychylenie górnej części naczyń wraz z uformowanym brzegiem ukośnym, płaskim lub obłym, jest wyraźnie skierowane na zewnątrz. Profilowanie masywnego wylewu charakteryzuje się lekkim przegłębieniem na pokrywę od wewnątrz lub jego brakiem. Wysokość wylewu od zewnątrz wynosi od 1,5 do 2 cm. Średnice naczyń wynoszą od ok. 17 do 18 cm. Są to średniej wielkości cienkościennie garnki, szare i szarobrązowe, słabo zsiwione, o matowej powierzchni. Na ściankach widoczne są ślady okopcenia i czarnej spalenizny (tabl. 2:6, 8-9, 13-14; 4:11; 5:1). Analogiczne formy z wychylonym, ukośnie ściętym brzegiem znajdujemy w materiale z grodziska w Durągu, st. 1 (typ 4)⁹.

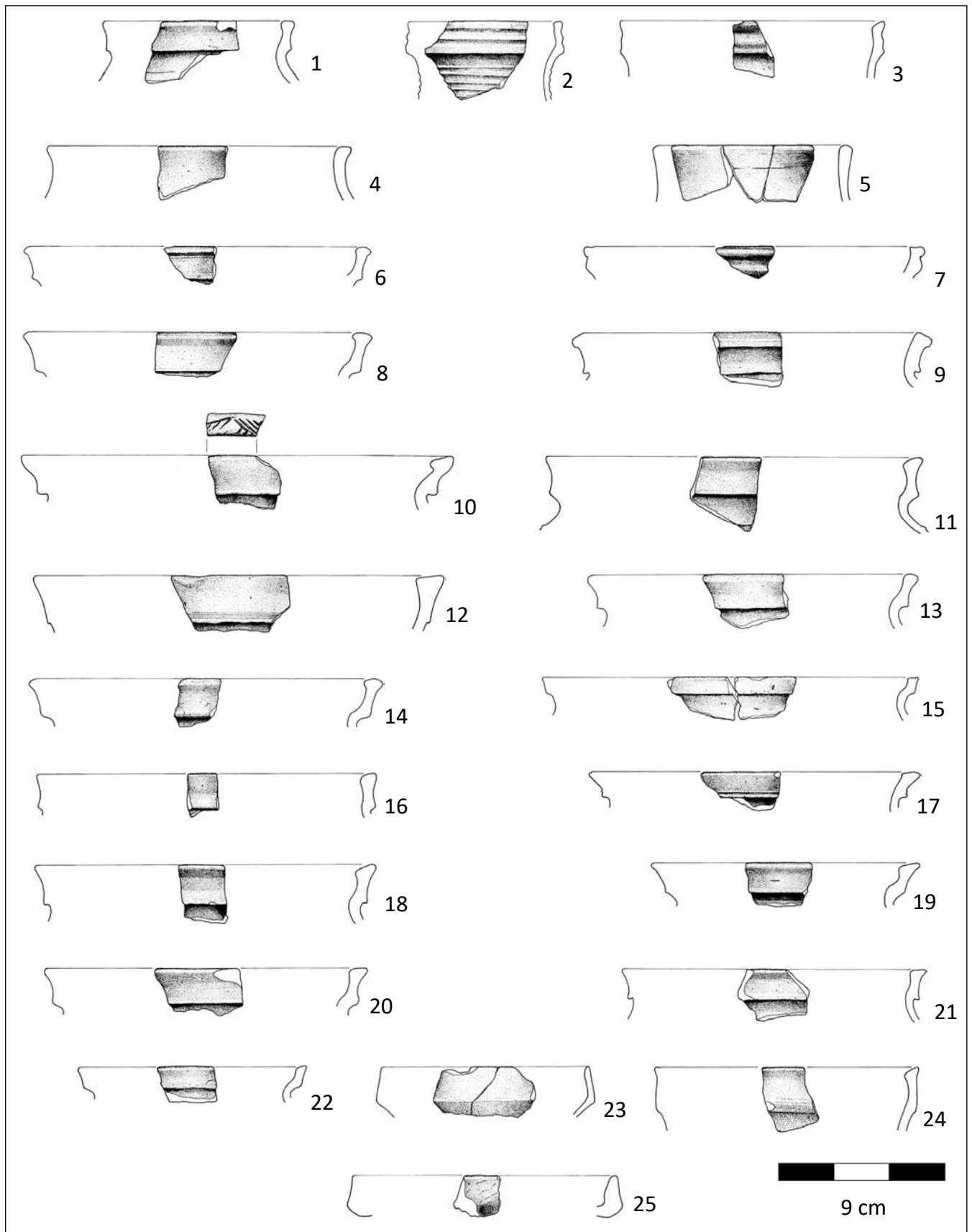
4. Wychylenie górnej części naczyń jest niewielkie, a wgłębienia od wewnątrz na pokrywę są mocno zaznaczone. Wysokość lekko profilowanego wylewu z zewnątrz wynosi ok. 1,5 cm. Średnice naczyń wynoszą ok. 10-16 cm. Są to średnie i małych rozmiarów, cienkościennie, delikatne dzbanki stalowoszare, „siwe”, lub słabo zsiwione, o wygładzonej powierzchni, matowe (tabl. 2:1; 2:22; 4:13).

⁸ Por. opracowanie wyników badań grodziska w Durągu w niniejszej publikacji.

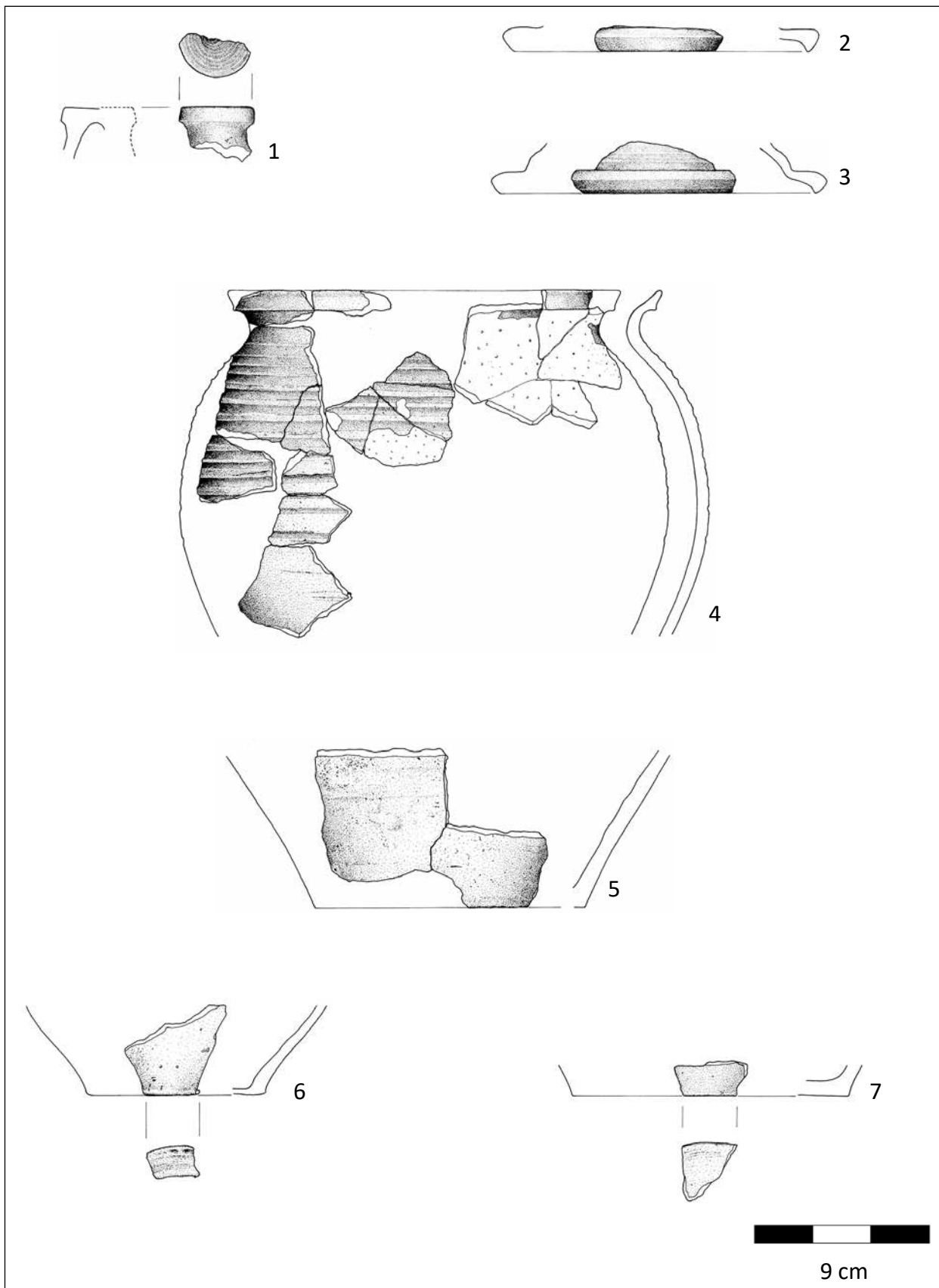
⁹ Por. opracowanie wyników badań tego grodziska, w niniejszej publikacji.

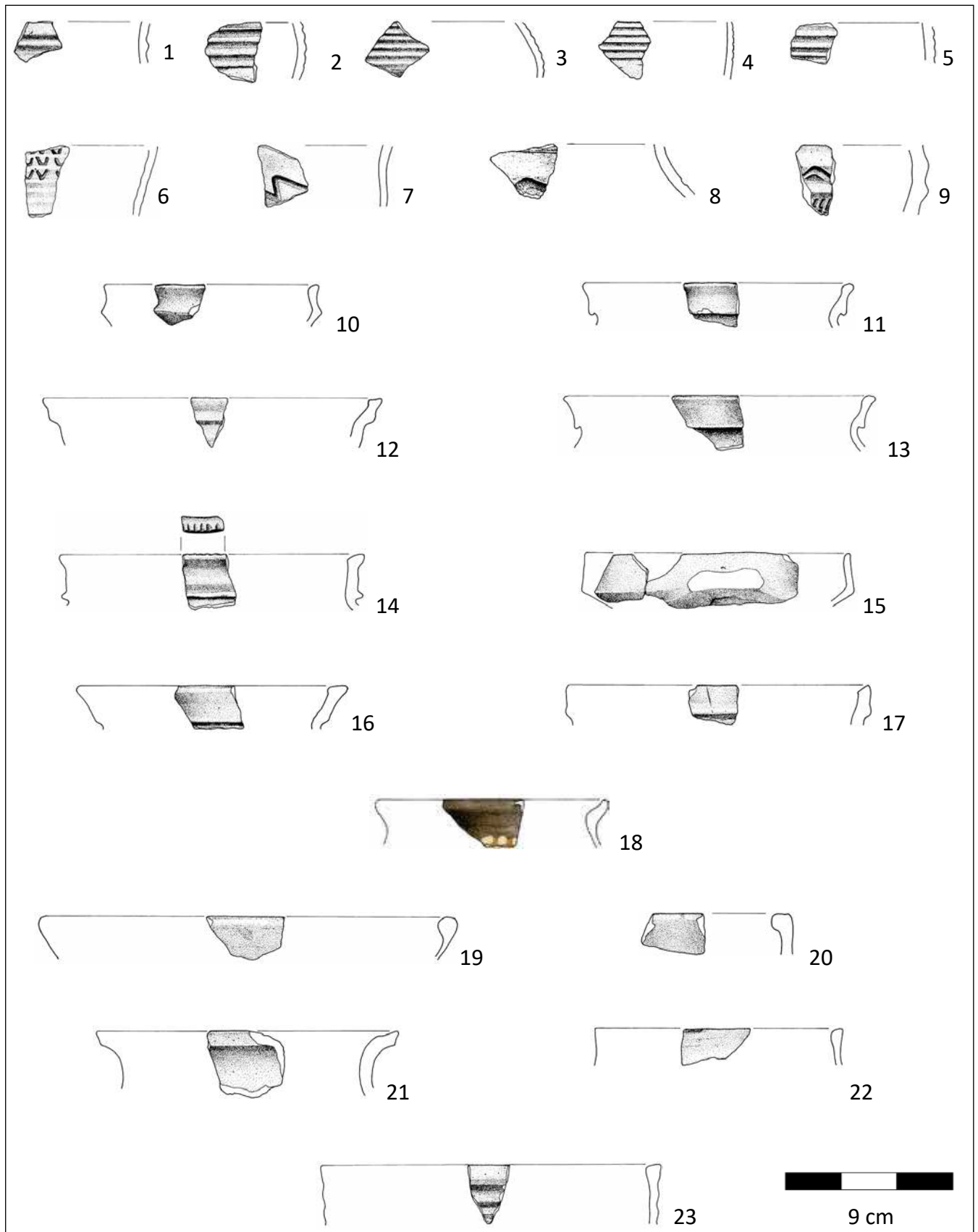
Tablica 1. Itawa, st. 33 - Wielka Żuława. Ceramika z nawarstwień Fazy IB (1-2) i IC (3-19) (rys. D. Wach)

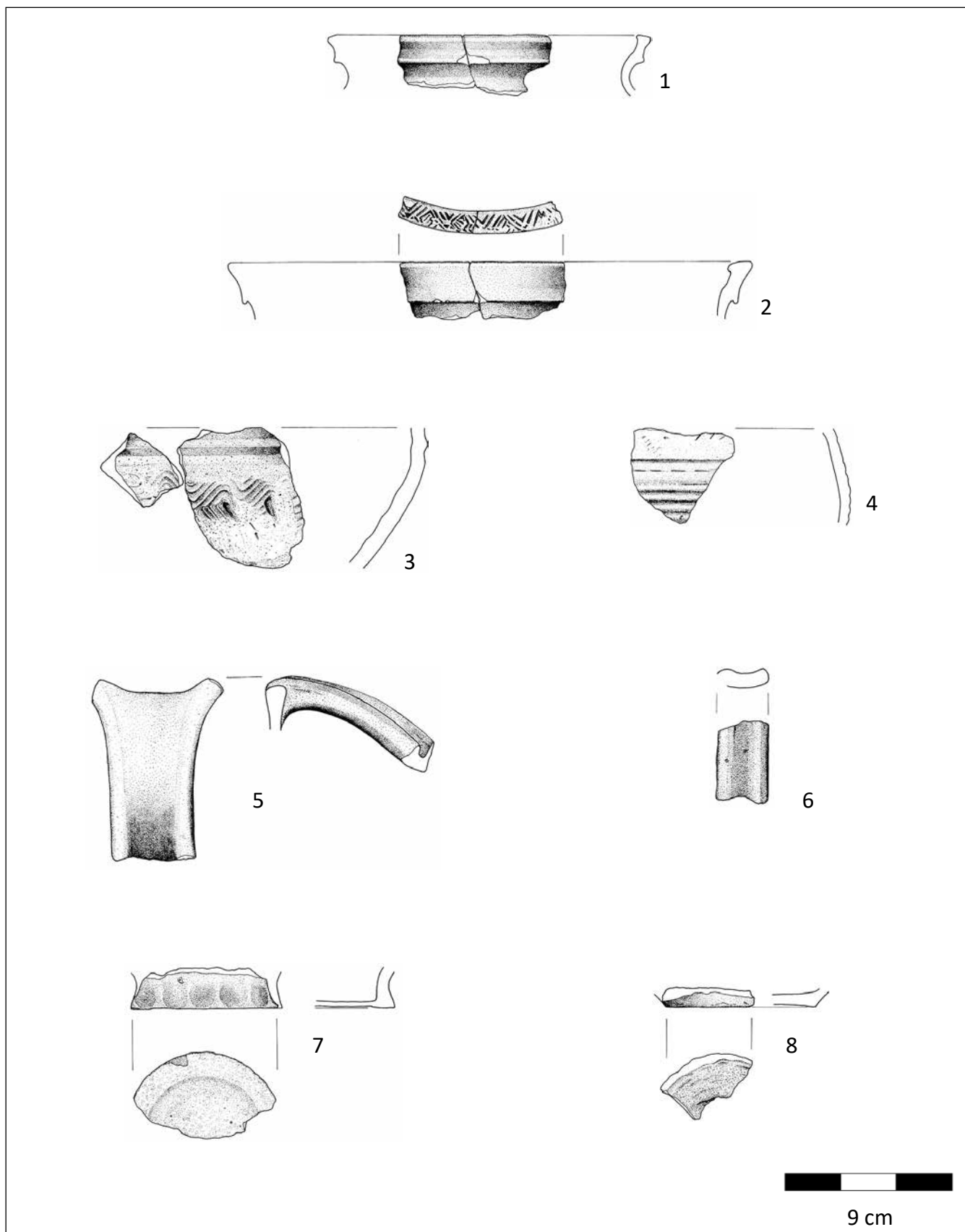
Tablica 2. Łława, st. 33 - Wielka Żuława. Ceramika z nawarstwień Fazy IC (rys. D. Wach)

Tablica 3. Itawa, st. 33 - Wielka Żuława. Ceramika z nawarstwień Fazy IC (rys. D. Wach)

Tablica 4. Ilawa, st. 33 - Wielka Żuława. Ceramika z nawarstwień Fazy V (rys. D. Wach)

Tablica 5. Itawa, st. 33 - Wielka Żuława. Ceramika z nawarstwień Fazy V (rys. D. Wach)

5. Naczynia o pionowym ukształtowaniu górnej części, wąskim, zaokrąglonym lub płaskim brzegu. Wylewy są łagodnie profilowane przegłębieniami, wygładzane, barwy szarej, stalowoszarej, „siwej”. Średnice wylewów zawierają się pomiędzy ok. 8 a 18 cm. Są to dzbanuszki i dzbanki. Jeden z fragmentów dzbanka ma duże ozdobne ucho (tabl. 1:17; 2:2–3; 4:22–23).

6. Naczynia charakteryzujące się ukośnie ściętym do wewnątrz, szerokim brzegiem, z zaokrąglonymi krawędziami, ostrym załomem brzuśca, o powierzchni gładkiej. Średnice ich wynoszą ok. 11–14 cm. Jeden z zachowanych fragmentów ma czarną wyświeconą powierzchnię. Są to małe, cienkościenne, naczynia stołowe (tabl. 2:24; 4:10).

7. Naczynia cienkościenne, małe, o zachylonej części górnej i wąskim, owalnym brzegu. Średnice ich wylewów wynoszą ok. 11–12 cm. Mają barwę stalowoszarą i szarą, są wygładzane i wyświecone, silnie obtoczone. Są to małe miseczki lub czarki do picia. Na jednym z egzemplarzy widoczny jest ślad po odłamanym uchu, na innym ślad po wgłębieniach palcowych (tabl. 1:9; 2:23, 25; 4:15).

8. Naczynia o lekko wygiętej szyjce wraz z wylewem o owalnym brzegu. Są to proste formy garnków o szarej powierzchni, szorstkie, matowe, słabo zsiwione lub wyświecone. Średnice ich wylewów wynoszą ok. 10–16 cm. Są to masywne naczynia, silnie obtaczane (tabl. 2:4–5).

9. Naczynie rozłożyste, płytkie, z owalnym, grubym brzegiem i cienkościennej ściance. Średnica wylewu wynosi ok. 22 cm. Jest to duża misa, silnie obtoczona, barwy „siwej” (tabl. 4:19).

10. Naczynie z profilowanym od góry, pogrubionym brzegiem. Średnica wylewu wynosi ok. 16 cm. Jest to forma płytka, rozłożysta, o powierzchni wyświeconej „siwej”, prawdopodobnie talerz (tabl. 4:20).

W pojedynczym egzemplarzu wystąpiło ponadto naczynie o kolankowato wychylonym brzegu z mocnym wgłębieniem na pokrywę, o średnicy wylewu wynoszącej 12 cm. Wykonane z ceglastej masy ceramicznej, pokryte jest polewą białą od wewnątrz i brązową od zewnątrz (tabl. 4:18).

Naczynia z grupy 1 i 2 mają swe odpowiedniki zarówno w ceramice „siwej” z Pomorza Zachodniego¹⁰, jak i terenów geograficznie najbliższych Warmii i najlepiej rozpoznanych pod względem archeologicznym, to jest z Ziemi Chełmińskiej¹¹. Tego rodzaju naczynia są datowane na czwartą ćwierć XIII i 1 połowę XIV w. Do naczyń z szerokim pogrubionym brzegiem grupy 1 podobna jest szczególnie forma ceramiki stalowoszarej z grodziska w Starym Dzierzgoniu, st. 1, pow. sztumski¹², datowanego na XIV w., a także z siedziby krzyżackich prokuratorów w Pniu w Ziemi Chełmiń-

skiej, funkcjonującej w 1. ćwierci XV w.¹³ Formy z grup 1–4 mają niewątpliwe analogie również z nawarstwień osadniczych zamku w Ostródzie¹⁴. Część form naczyń z grodziska na wyspie Wielka Żuława: dzbanów, garnków oraz pokryw, a także ornamentyka wykonana radełkiem, są analogiczne do średniowiecznego materiału ceramicznego znalezione pod fundamentami kamienicy w Ławie przy ulicy Niepodległości 2¹⁵. Podobne garnki z wychylonymi wylewami spotykamy w Reszlu datowanym na drugą połowę XIV w.¹⁶ Forma o wąskim brzegu z grupy 5 ma analogie w Pniu, st. 1¹⁷. Analogiczne wąskie kołnierze tych dzbanów z grupy 5 są znane także z Ostródy¹⁸. Naczynie z polewą ma analogie w ceramice z Ostródy przy „Bramie Garncarskiej”¹⁹. W warstwach niwelacyjnych grodziska na Wielkiej Żuławie wystąpiły także formy podobne do ceramiki nowożytniej z Pomorzank, st. 4, gm. Gostynin, woj. mazowieckie i Pomorzank, st. 1–2, gm. Łañęta, woj. łódzkie²⁰. Ceramika ceglasta i polewana w rejonie elbląskim pojawia się od przełomu XV i XVI w.²¹ Zdecydowana przewaga naczyń „siwych”, przy obecności ceramiki „tradycyjnej” i niewielkim udziale ceramiki ceglastej i polewanej pozwala datować zbiór ceramiki z grodziska na Wielkiej Żuławie na okres od końca XIII do końca XV w.

Pokrywki naczyń (tabl. 3:1–3)

Pokrywki związane są ściśle z garnkami „siwymi”, których tworzyły uzupełnienie, zapobiegające zanieczyszczeniu pożywienia znajdującego się w garnku. Miały zróżnicowane grubości, rozmiary i średnice, dopasowane do naczyń, z którymi miały tworzyć całość.

Pokrywki odkryte w warstwach grodziska w Ławie na wyspie Wielka Żuława były cienkościenne, o średnicach wynoszących ok. 15 i 16 cm. Rekonstrukcje zachowanych większych części pokrywek wskazują, że są to w większości formy określane w literaturze jako pokrywki stożkowate²². Mają one w przeważającej większości zaokrąglone od zewnątrz brzegi, ostrą krawędź styczną do wylewu garnka, a stożkowato wznosząca się ścianka pokrywy zakończona była okrągłym, płasko ściętym od góry uchwytem (tabl. 3:1) o średnicy ok. 3,5 cm, umieszczonym na szczycie okrągłej podstawy. Zachowane fragmenty pokrywy były silnie obtaczane, barwy beżowo-szarej i brązowo-

¹⁰ Rębkowski 1995: ryc. 11:1A.

¹¹ Poliński 1996: ryc. 4:b: 5:a–k; 57:n, p–s, u, y; 59:b–c.

¹² Gazda *et al.* 2013: ryc. 29:m.

¹³ Poliński 2013: ryc. 36:d.

¹⁴ Michalski 1998a: ryc. 16:7; 17:12, 18, 21; 19:6, 19.

¹⁵ Kobylińska 1999: tabl. 1–6, 10.

¹⁶ Sikorska-Ulfik 1994: ryc. 1, 3–5.

¹⁷ Poliński 2013: ryc. 35:c.

¹⁸ Michalski 1998a: ryc. 19:1–2.

¹⁹ Michalski 1998a: ryc. 18:3.

²⁰ Świętosławski 2011a: ryc. 12, 2011b: ryc. 12, 14.

²¹ Fonferek, Marcinkowski i Sienkowska 2012: 66–67.

²² Rębkowski 1995: 35, tabl. 36:4, 12.

-szarej, o powierzchni słabo zsiwionej. Na jednej z nich zaobserwowano resztki okopcenia. Pokrywy odkryte w nawarstwieniach grodziska na Wielkiej Żuławie są bardzo podobne w swym kształcie do pokryw, które znane są na dużym obszarze występowania garnków „siwych” zwłaszcza w okresie 2. połowy XIV i początków XV wieku. Analogiczne formy pokryw znaleziono między innymi w Radzynie, gm. Kaźmierz, pow. szamotulski, datowane na XIII/XIV w., w Nakle nad Notecią z 1. połowy XIV w., w Słoszewach, gm. Bobrowo, pow. brodnicki z początku XV w., w Warszawie - Wilanowie z XIV w. czy w Poznaniu z XIV w.²³. Znane są też z nawarstwień osadniczych na Ziemi Chełmińskiej²⁴ i we wczesnych założeniach miejskich na ziemiach pruskich, np. na wczesnośredniowiecznym przedmieściu Iławy²⁵, czy Ostródzie przy „Bramie Garncarskiej”²⁶, a także z zamku biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie²⁷, gdzie materiały datowane są na połowę XIV do przełomu XV/XVI w.

Ucha

Zachowane fragmenty uch reprezentują szerokie formy (do 5 cm szerokości) z wyraźnym przegłębieniem w części środkowej. Były one przyklejane do powierzchni dzbanów „siwych” i słabo zsiwionych. Świadczą o tym głębokie odciski po palcach, wklejające ucho w ściankę. Powierzchnie uch są gładkie i gładko-szorstkie. Jedno ucho „siwe” zostało ozdobione poprzez skręcenie wałka gliny, co dało wrażenie zaplatania (tabl. 1:17-19; 5:5-6).

Dna

Części przydenne z dnami wykazują ślady silnego obtaczania. Pochodzą od naczyń jasnoszarych, tzw. „siwych” i słabo zsiwionych, o cienkich rozłożystych ściankach i płaskich lub lekko wklęsłych dnach (tabl. 3:5-7; 5:8). Jedna dolna część naczynia silnie obtoczonego, barwy szaro-brunatnej, a wewnątrz ceglasta, ma ślad po okrągłym otworze w środkowej części dna (tabl. 5:8). Dno naczynia w kształcie pucharka, lekko wklęsłe w części środkowej, z wydzielającą się stopką, wykonane zostało z ceglastej masy ceramicznej, a ścianki zewnętrzne pokryto brązową polewą (tabl. 5:7).

Ornamentyka

Ozdabianie naczyń średniowiecznych z grodziska na Wielkiej Żuławie jest skromne i nieskomplikowane. Są to głównie ryte wąskie żłobki, bruzdy, wałki

i odciski stemplem w postaci drobnych kwadracików, ukośnych linii czy trójkątów (tabl. 1:3-6; 8, 10-11, 14, 16; 4:1-6, 8-9). Naczynia szerokootworowe, o mocno wychylonych szerokich wylewach, charakteryzują się ozdobnymi brzegami (tabl. 2:10; 4:14; 5:2). Są to fragmenty naczyń wazowatych lub dzbanów, które pełniły funkcję reprezentacyjną. Ornamentowane naczynia na wylewie wykazują ślady wygładzania, staranniejszego dopracowania powierzchni, przynajmniej w górnych partiach. Dzbany o wąskich średnicach wylewu są ornamentowane bruzdami od wylewu na całej zachowanej przestrzeni (tabl. 2:2-3; 4:23). Nieliczne małe fragmenty naczyń zostały pokryte polewą zieloną lub brązową (tabl. 4:18).

Ceramika wydobyta z jeziora Jeziorak w czasie badań podwodnych w roku 2012

W czasie badań podwodnych²⁸ w 2012 roku w strefie brzegowej w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska znaleziono ceramikę z późnego okresu średniowiecza:

- naczynie gliniane zachowane niemal w całości, jedynie z ubytkiem części ścianki w partii brzuśca (ryc. 19). Jest to garnuszek baniasty o średnicy wylewu wynoszącej 10 cm, wysokości 15 cm, z dnem płaskim o średnicy 8,5 cm. Naczynie jest całkowicie obtaczone, brzeg wylewu zaokrąglony od zewnątrz został zaopatrzony w wgłębienie na pokrywę od wewnątrz. Największa wydętość brzuśca uformowana jest na $\frac{3}{4}$ wysokości naczynia, dno jest płaskie, gładkie najprawdopodobniej odcinane. Powierzchnia ścianek zarówno od zewnątrz jak i wewnątrz jest bardzo silnie spłukana. Śladowo zachowane wgłębienia rowków dookólnych wskazują, że naczynie było na całej powierzchni od załomu brzuśca do części przydennej ozdobione żłobieniami. Na powierzchni ścianki widoczne są białe ziarna domieszki piasku różnej granulacji, mika i wyrwy po domieszce.
- fragment niedużego naczynia prawdopodobnie kubka, średnicy ok. 12 cm, o silnie obtoczonej powierzchni zachowanej ścianki z ceglastej masy ceramicznej zawierającej niewielką ilość drobnych ziaren domieszki piasku w ceglastym przełamie (ryc. 20). Powierzchnia zewnętrzna jest gładka, matowa bez ornamentu, jedynie z głębokim żłobkiem pod wąską krawędzią brzegową.
- fragment części przydennej z dnem płaskim o średnicy 10 cm, należącym do naczynia „siwego” o powierzchni gładkiej z pionowymi pasmami wyświeceń.

W rejonie średniowiecznej przeprawy mostowej z wyspy Wielka Żuława w kierunku północnym na

²³ Kruppé 1981: karta 66:1, 5, 17; 69:5.

²⁴ Poliński 1996: ryc. 6:2c.

²⁵ Kobylińska 1999: tabl. 10: 1-3.

²⁶ Michalski 1998a: ryc. 18:7.

²⁷ Wiewióra (red.) 2014: ryc. 113:d.

²⁸ Pydyn 2013; Popek *et al.* 2013.

Ryc. 19. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Naczynie ceramiczne z badań podwodnych przy grodzisku (fot. A. Pydyn)

łąd stały znaleziono kolejne fragmenty ceramiki za-
bytkowej. Były to mianowicie:

- Duża część dolna naczynia całkowicie obtoczono-
nego, baniastego, lecz bez zachowanego wylewu,
z dnem o średnicy 6,3 cm (ryc. 21). Dno zacho-
wane na całym obwodzie nie posiada ścianki
zewnętrznej, można domyślać się że było ono
lekko wklęsłe z płaskim wałkiem dookolnym.
Powierzchnia zewnętrzna naczynia jest mocno
spłukana, barwy brązowej z widoczną na po-
wierzchni domieszką w postaci ziaren różnej
granulacji i miki. Przestrzeń od poziomu szyjki
i brzusiec pokryty jest ornamentem głębokich
żłobień. Forma tego naczynia jest analogiczna do
garnka znalezionego w strefie brzegowej.
- Fragment naczynia „siwego” z wylewem zaokrąglo-
nym od zewnątrz i płaskim od góry z wgłębieniem
na pokrywę (ryc. 22). Naczynie o średnicy wylewu
wynoszącej średnicy 12 cm miało formę baniastą
z krótką łukowatą szyjką i pokryte jest ornamentem
żłobień. Powierzchnia jest matowa, spłukana z wi-
doczną nieliczną domieszką ziaren drobnych i miki.
- Fragment brzusca cienkościennego naczynia
toczonego, „siwego”, o powierzchni wypolero-

Ryc. 20. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Fragment cera-
miki z badań podwodnych przy grodzisku (fot. A. Pydyn)

wanej z wyświecanym ornamentem ukośnych
i poziomych pasm (ryc. 23).

- Dolna część naczynia toczonego wykonanego
z ceglastej masy ceramicznej. Dno o średnicy 7 cm
jest płaskie, ceglaste, matowe, wewnątrz naczynia
jest pokryte zieloną polewą, której niewielkie

Ryc. 22. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Fragment naczynia z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 21. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Fragment naczynia z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 23. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Fragment naczynia z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 24. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Fragment naczynia z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 25. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Fragment naczynia z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 26. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Fragment naczynia z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

resztki znajdują się na powierzchni zewnętrznej ozdobionej żłobieniami dookólnymi (ryc. 24). Fragment ten jest nieco zniszczony, splukany, pochodzi z czasów nowożytnych.

- Fragment części przydennej z dnem płaskim średnicy 7 cm, o powierzchni zewnętrznej matowej, ceglastej, pokrytej ornamentem żłobień, od wewnątrz pokrytej brązową polewą (ryc. 25).
- Fragment naczynia obtaczanego z prostą szyjką i mocno uwydatnionym brzuścem, barwy brązowej, o powierzchni splukanej z zachowaną resztką niekreślonego ornamentu rytego (ryc. 26). W przełamie i na powierzchni widoczne są duże, grube ziarna domieszki nawet 0,5 cm.
- Fragment części przydennej bez dna, z naczynia prawdopodobnie wczesnośredniowiecznego o bardzo splukanej powierzchni, barwy brązowej i masy ceramicznej z domieszką o różnej granulacji, drobnej i średniej oraz miki.
- Fragment górnej części naczynia z okresu wczesnego średniowiecza z wylewem wąskim, z mocnym wgłębieniem na pokrywę. Powierzchnia jest mocno zdarta i splukana, powierzchnia zewnętrzna nie zachowała się. Brązowa masa ceramiczna zawiera liczną domieszkę różnej granulacji i miki na powierzchni.

W rejonie współczesnej przeprawy promowej na niewielkiej wysepce pomiędzy Ławą a Wielką Żuławą znaleziono fragment zniszczonego, splukanego naczynia z wylewem, o średnicy ok. 12 cm (ryc. 27). Wylew garnka zaokrąglony od zewnątrz z wgłębieniem na pokrywę jest silnie obtoczony. Cienkościenne naczynie ma na powierzchni ornament w postaci żłobień szerokich, barwy brunatnej. Masa ceramiczna zawiera dużą ilość drobnej domieszki piasku i mili.

Zabytki wydzielone

Militaria

Ostroga (tabl. 6:1)

Na styku warstw 9 i 14 znaleziono żelazną ostrogę. Zabytek jest uszkodzony, wtórnie wygięty. Ostroga jest zaopatrzona w bodziec z sześciopromienną gwiazdką, obecnie z częściowo uszkodzonymi ramionami, umieszczoną w masywnych widelkach o długości 2 cm za pomocą trzpieni z owalnymi główkami. Łukowato wygięte kabłąki o długości ok. 9 cm, o płasko-wypukłym przekroju, zakończone są zaczepami, z których zachował się jeden ogniwkowy, prostokątny, wielkości 1 x 2,5 cm. Ostroga z Wielkiej Żuławy jest analogiczna do ostrogi o bodźcu z kółkiem gwiazdzistym z Widoradza, st. 1, gm. Wieluń, pow. wieluński. Te formy należą w klasyfikacji ostróg średniowiecznych do typu III²⁹. Łukowato wygięte kabłąki, krótkie widelki oraz małe sześciopromienne gwiazdki wykazują podobieństwo do odmian A-B według Stanisława Kołodziejskiego.

²⁹ Hilczerówna 1956: 62–69; Kołodziejski 1985: 165–166.

Ryc. 27. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Fragment naczynia z badań podwodnych na południe od wyspy Wielka Żuława (fot. A. Pydyn)

Z kolei asymetryczne i ogniwkowe zaczepy ostróg z Widoradza nawiązują do odmian C-D. Odmiany C-D datowane są na okres od II poł. XIII w. do I poł. XIV w.³⁰, a podobne ostrogi z Kalisza-Zawodzia na ostatnie ćwierćwiecze XIII w. do połowy XIV w.³¹ Podobną ostrogę znaleziono w grodzisku w Bogdanach, gm. Frombork, pow. braniewski, gdzie wydatowana została na drugą połowę XIII lub XIV w. Podobne są także trzy ostrogi znalezione w gródku w Plemiętach, gm. Gruta, pow. grudziądzki, z sześciopromienną gwiazdką³², datowane od II połowy XIII w. Ostrogi z gwiazdzistym bolcem zaklasyfikowane jako typ III według Hilczerówny znaleziono także na Starym Mieście w Elblągu, datowane na lata osiemdziesiąte XIII w.³³ Przytoczone analogie potwierdzają, że na terenie Polski ostrogi z gwiazdzistym bodźcem pojawiają się na początku II poł. XIII w.³⁴, a wszystkie znane egzemplarze datowane są na wiek XIII i XIV³⁵. Są to formy ostróg szeroko rozpowszechnione, zarówno na ziemiach późnośredniowiecznej Polski³⁶, jak i na zachodzie i północy Europy³⁷, a także na Rusi³⁸.

Grot bełtu kuszy (tabl. 6:6)

Na stanowisku odkryto dobrze zachowany, lekko skorodowany, żelazny masywny grot bełtu kuszy z trzpieniem o całkowitej długości 7,7 cm, a długości ostrza grotu ok. 4,6 cm³⁹. Największa szerokość ostrza

³⁰ Kołodziejski 1985: 166.

³¹ Błoński 2000: 72, ryc. 9, 11.

³² A. Nowakowski 1985: ryc. 17:4.

³³ Nawrońska 2012: ryc. 40:1–4, 8.

³⁴ A. Nowakowski 1976: 78.

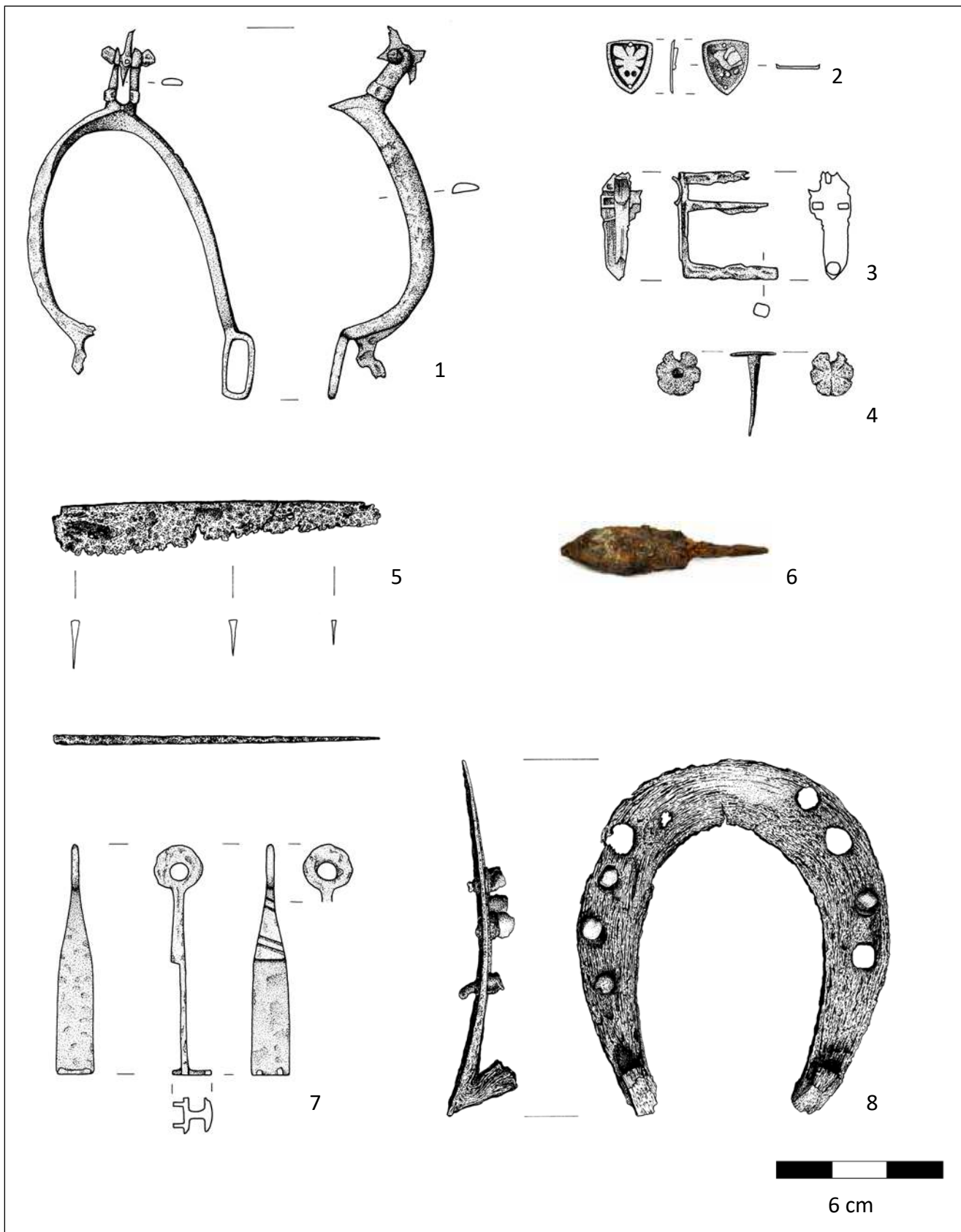
³⁵ Hilczerówna 1956: 63.

³⁶ Nadolski 1979: ryc. 36, s. 70.

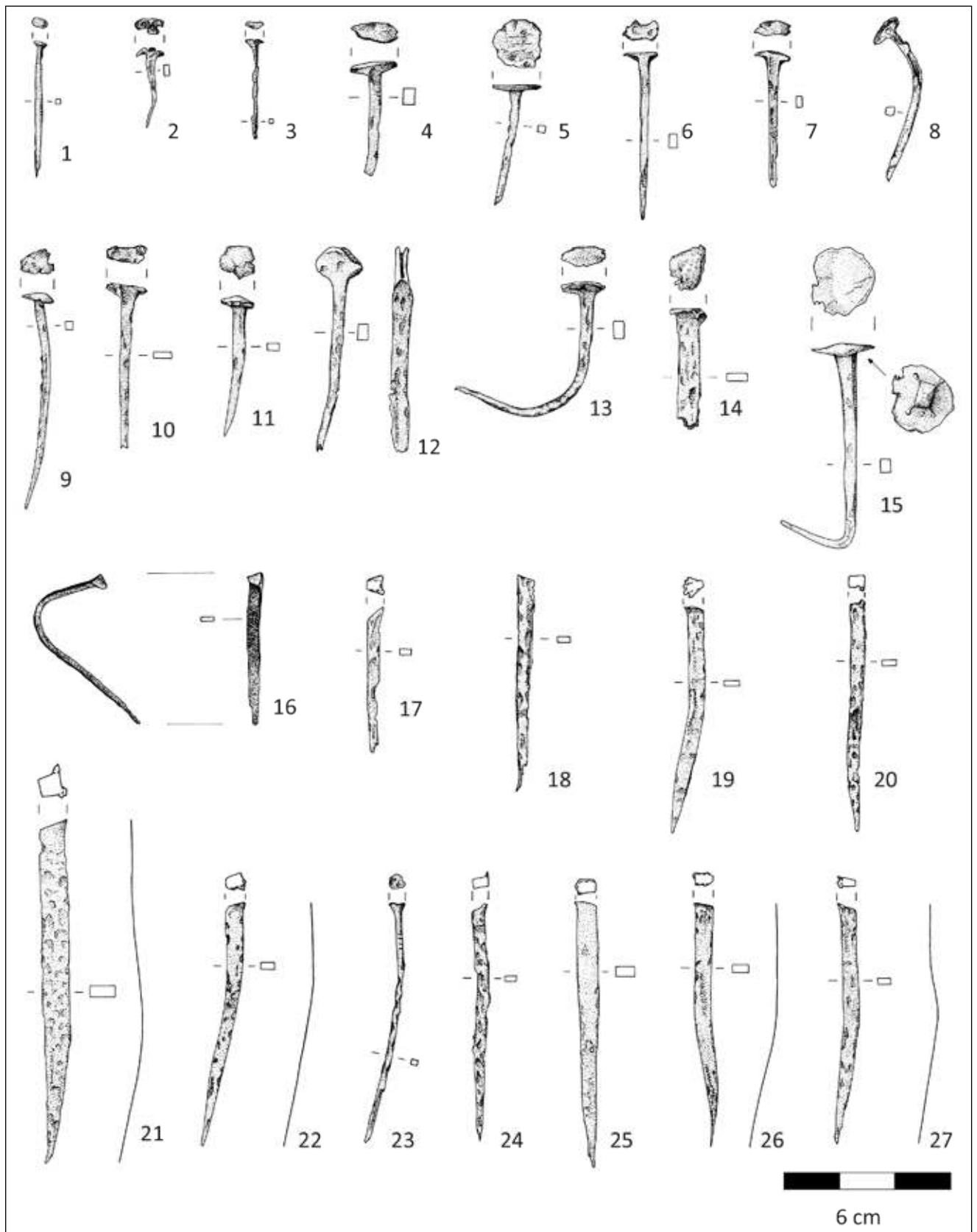
³⁷ Hilczerówna 1956: 64–69.

³⁸ Kirpičnikov 1974: ryc. 2–5.

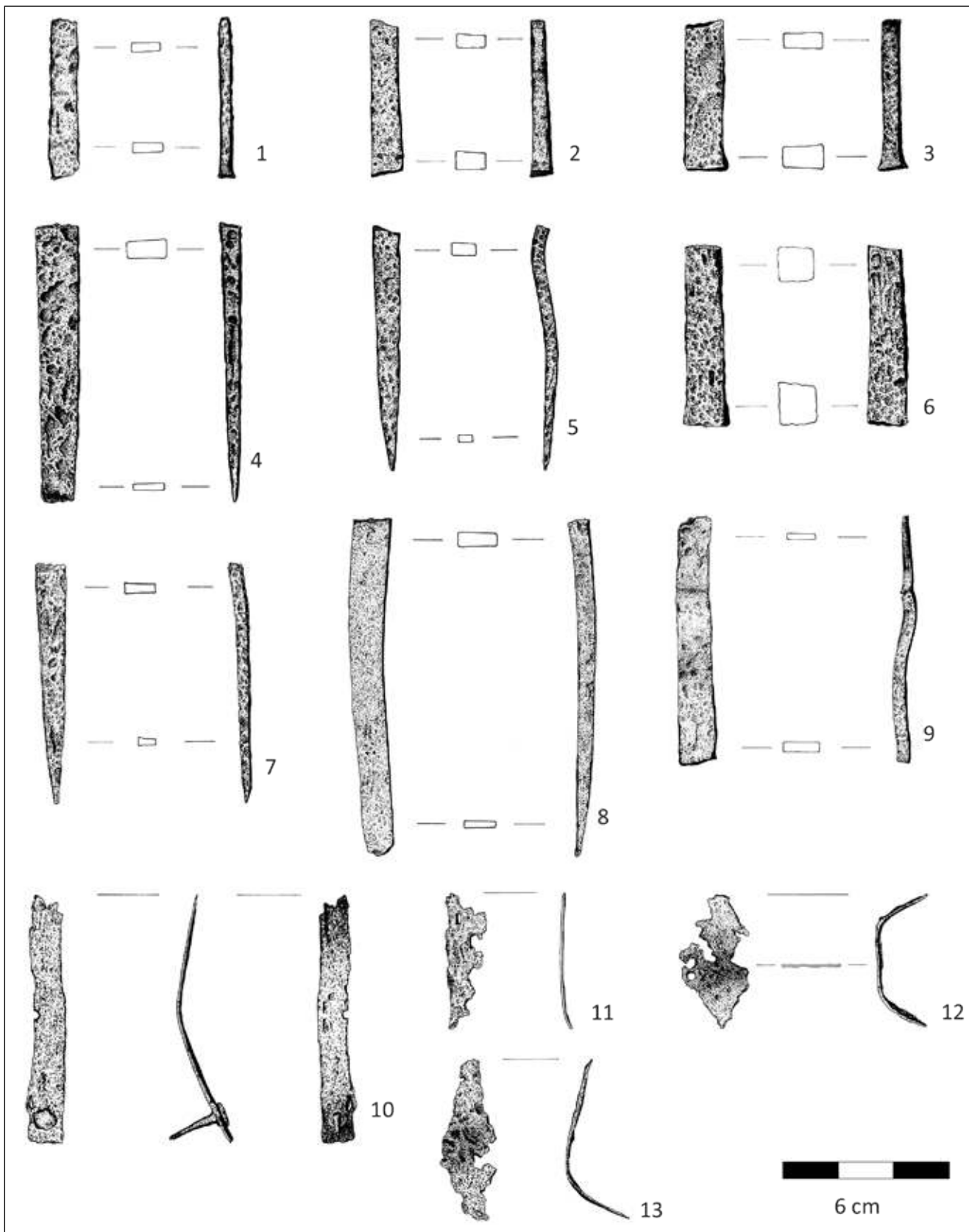
³⁹ Wysocki i Klęczar 2013: ryc. 120.

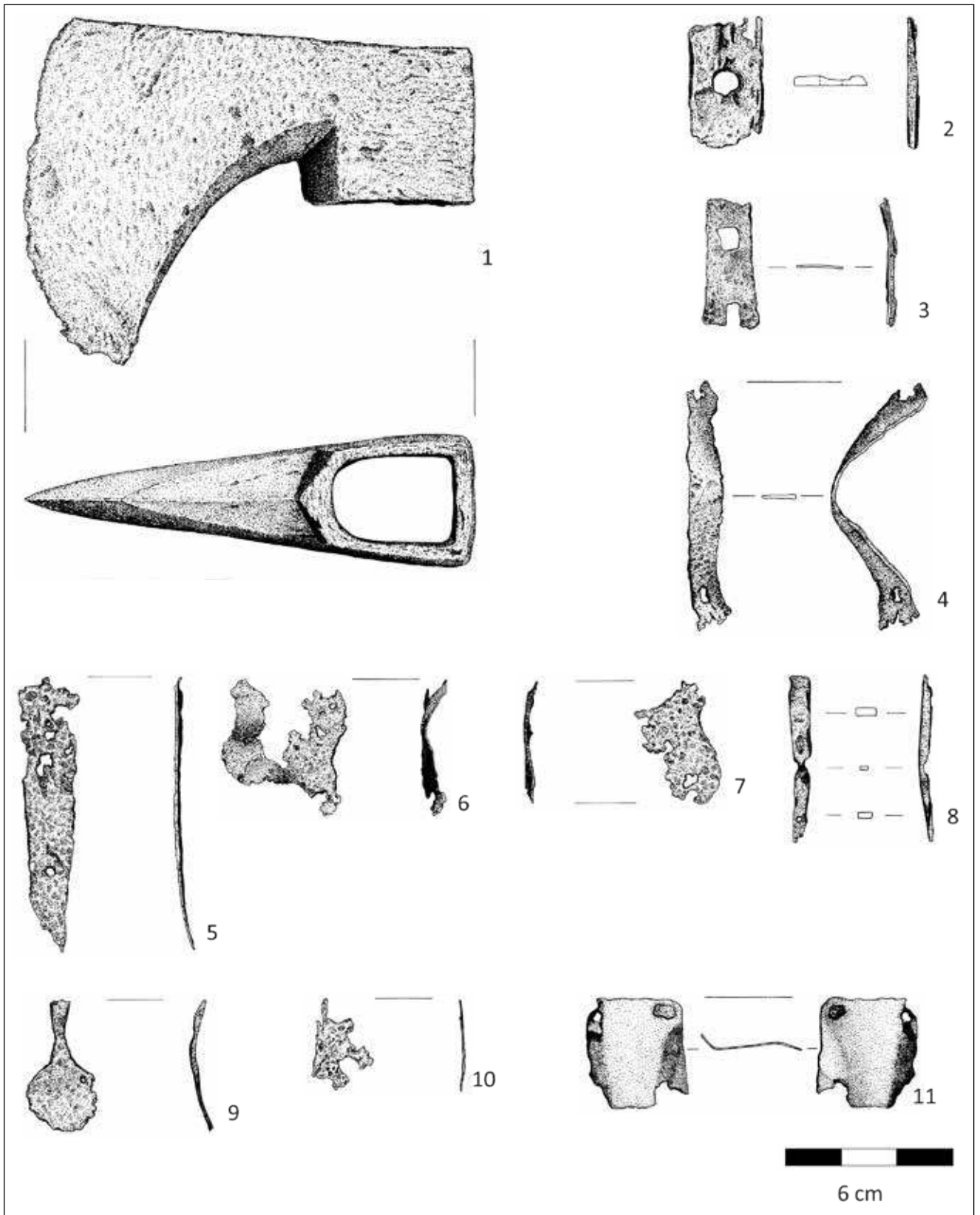
Tablica 6. Itawa, st. 33 - Wielka Żuława. Zabytki wydzielone (rys. A. Kucharska-Wach i D. Wach, fot. J. Wysocki)

Tablica 7. Itawa, st. 33 – Wielka Żuława. Zabytki wydzielone (rys. A. Kucharska-Wach i D. Wach)

Tablica 8. Itawa, st. 33 - Wielka Żuława. Zabytki wydzielone (rys. D. Wach)

Tablica 9. Ława, st. 33 - Wielka Żuława. Zabytki wydzielone (rys. D. Wach)

przypada w 2/3 jego wysokości; grot jest masywny, romboidalny, zbliżony do kwadratowego. Można ten zabytek porównać z bogatą kolekcją grotów bełtów kuszy z Pnia, gm. Dąbrowa Chełmińska, pow. bydgoski. Podobnie, w gródku w Plemiętach, gm. Gruta, pow. grudziądzki znaleziono 294 egzemplarze grotów bełtów z trzpieniem⁴⁰. Według typologii zastosowanej dla grotów z Pnia, okaz z Wielkiej Żuławy należy łączyć z typem IIB⁴¹. Groty bełtów o podobnych proporcjach znaleziono także np. w nawarstwieniach średniowiecznego Gdańska⁴², na terenie spalonego w 1444 roku gródka stożkowatego w Słozewach, gm. Bobrowo, pow. brodnicki, gdzie odkryto również w spalonej pracowni kowalskiej 784 grotów bełtów oraz półsurowce⁴³; w siedzibie obronnej w Narzymbiu, gm. Iłowo-Osada, pow. działowski⁴⁴, czy też we Fromborku na Wzgórzu Katedralnym, choć w tym ostatnim przypadku grot ma nieco inne proporcje ostrza⁴⁵. Średniowieczne groty bełtów znaleziono także na licznych stanowiskach w innych regionach dzisiejszej Polski zachodniej i południowej⁴⁶. O istnieniu wielu rodzajów grotów bełtów świadczą różne wzmianki pisane i ikonograficzne⁴⁷. Z wielu informacji pisanych dowiadujemy się, że w licznych arsenałach Zakonu przechowywano wiele kusz. W zamku w Lipieniu spis bełtów obejmował 200 egzemplarzy⁴⁸, w niewielkich komturach chełmińskich liczba bełtów sięgała kilku tysięcy, a w Toruniu w 1394 roku znajdowało się ich 48 tysięcy. Bełty kuszy znajdowano także podczas badań archeologicznych wielu mniejszych strażnic i warowni w regionie warmińsko-mazurskim, najczęściej o charakterze drewniano-ziemnych gródków stożkowatych⁴⁹.

Części odzieży

Wpinka (tabl. 6:2)

W 33 jednostce stratygraficznej odkryto trójkątną w kształcie, ciekawą, ozdobną blaszkę. Brzegi, zagięte na wewnętrzną stronę i podkreślone od zewnątrz, wklęsłą ramką otaczają wytłoczony wzór podobny do liścia kasztana. Na powierzchni widoczne są dwa otworki, pierwotnie służące przechodzącym przez nie nitom do zaczepienia na odzież. Pozostałe dwa, usytuowane blisko siebie, nie są przewiercone na wylot. Od wewnętrznej strony w środkowej części zgrubiony

metal był pozostałością być może jakiegoś elementu służącego do przymocowania zapięcia. Wymiary przedmiotu wynoszą 1,6 x 1,7 cm, grubość ok. 0,05 cm. Przedmiot może pochodzić z XIX w. i być związany z istniejącym wówczas na tym miejscu cmentarzem.

Przedmioty codziennego użytku

Kłódka (tabl. 6:3)

Z jednostki stratygraficznej 14 pochodzi żelazna część wnętrza kłódki z systemem czterech trzpieni do zamykania, wielkości ok. 3,5 x 3,5 cm. Analogie do tego typu kłódki pochodzą ze Starego Miasta w Elblągu, gdzie odkryto podobne systemy zabezpieczeń w postaci tzw. kłódek prostokątnych, datowanych od połowy XIII w. po wiek XVI⁵⁰. Taka sama kłódka została znaleziona np. w materiale z Szurpił, gm. Jeleniewo, pow. suwalski⁵¹.

Klucz (tabl. 6:7)

W jednostce stratygraficznej 38 znaleziono w dobrym stanie zachowania klucz żelazny do kłódki cylindrycznej. Klucz, zachowany w całości, ma 8,4 cm długości i wykonany jest z płaskiej blaszki o grubości ok. 0,3 cm, szerokości 1,4 cm, zwężającej się w stronę okrągłego uchwytu, która to blaszka w tym miejscu ma przekrój kwadratowy o wymiarach 0,5 x 0,6 cm. Klucz z jednej strony zakończony jest kółkiem o średnicy ok. 1,7 cm. Końcówka służąca do otwierania ma wymiary 1,4 x 1,7 cm. Jest ona przedzielona na dwie części, a powstałe końcówki są z jednej strony rozdzielone, a z drugiej połączone półokrągłą poprzeczką.

Dokładną analogią dla okazu z Wielkiej Żuławy jest datowany na XIII–XIV w. klucz powstały w warsztatach rzemieślników w Elblągu⁵².

Nóż (tabl. 6:5)

W jednostce stratygraficznej 11 znaleziono skorodowany nóż bez zachowanego trzonka z przełamanym ostrzem, zachowanym na długości ok. 12 cm. Największa szerokość u nasady trójkątnego w przekroju ostrza wynosi ok. 1,8 cm.

⁴⁰ Kola i Wilke 1985: 108, tabl. 12:1.

⁴¹ Poliński 2013: ryc. 68:e.

⁴² Piaskowski 1960: ryc. 26:6.

⁴³ Nadolski 1978: tabl. 31.

⁴⁴ Wysocki 2012: 49–50, ryc. 9.

⁴⁵ Gajewska i Kruppé 1973: ryc. 15:2.

⁴⁶ Np. Wachowski 1987: ryc. 4; Fuglewicz 2013: ryc. 10:2.

⁴⁷ Nadolski i Lewandowski 1990: 150; A. Nowakowski (red.) 1998: ryc. 26b, c.

⁴⁸ Poliński 2013: 128–129.

⁴⁹ Np. Wysocki 2012: ryc. 9; Wysocki i Kłęczar 2013: ryc. 12; Gazda *et al.* 2013: ryc. 15, 30; Engel *et al.* 2013, ryc. 7:1.

⁵⁰ Internet: <http://staremiastoelblag-mah.blogspot.com/2013/10/kodki-prostokatne.html>; Fonferek, Marcinkowski i Sieńkowska 2012: 88.

⁵¹ Engel i Sobczak 2016: ryc. 10:7; ogólnie o tego rodzaju późnośredniowiecznych kłódkach i sposobach ich zamykania zob. Łukomiak 2016: 97–114.

⁵² Fonferek, Marcinkowski i Sieńkowska 2012: ryc. 109; analogiczne klucze do kłódek znane są m.in. z późnośredniowiecznych nawarstwień Starego Miasta we Wrocławiu – Piekalski i Wachowski (red.) 2010: ryc. 182:221, s. 260, czy w Kołobrzegu, ul. Ratuszowa – Rębkowski (red.) 1996: tabl. 44:5, s. 97; ogólnie o tego rodzaju kluczach zob. Łukomiak 2016: 89–97.

Elementy budowlane

Gwoździe (tabl. 7:1-27)

Najliczniejszą kategorią zabytków metalowych z grodziska na Wielkiej Żuławie są gwoździe, które wystąpiły w liczbie 70 sztuk. Miały one zróżnicowaną wielkość i są w różnym stopniu zachowane, niektóre mocno skorodowane. Ta kategoria przedmiotów żelaznych różnych rozmiarów i rozmaitego przeznaczenia odkrywana jest licznie na średniowiecznych stanowiskach datowanych na okres od XII w. W średniowieczu gwoździarze wytwarzali egzemplarze z łepkami oraz pozbawione tej końcówki. Gwoździe duże i masywne używane były w miejscach silnych tarć i nacisków, drobne i delikatne, czy gwoździe z ozdobną główką, jak np. bratnale, stosowane były przy okuciach zawiasów drzwi i nie pełniły funkcji konstrukcyjnych, ale częściej ozdobne. Na terenie grodziska na Wielkiej Żuławie znaleziono 55 fragmentów gwoździ z trzpieniami zachowanymi o różnej długości, lecz bez główki, w tym 40 ze śladami odcinania główki. Jedynie 15 gwoździ zaopatrzonych jest w owalne i okrągłe główki, o różnym stopniu zachowania główki. W tym z jednostek stratygraficznych 6, 21, 38 i 40 pochodzi 7 egzemplarzy delikatnych, cienkich, w przekroju kwadratowych, o wymiarach 0,3 x 0,3 cm gwoździ z główkami: cztery krótkie o długości od 3 do 4,8 cm i jeden krótki, długości 3 cm z całkowicie zachowaną główką w kształcie liścia koniczyny (tabl. 6:4), tzw. bratna⁵³. Podobne egzemplarze gwoździ ozdobnych o płaskich rozetowych główkach znaleziono w średniowiecznym gródku w Plemiętach⁵⁴. Znaleziono także dwa gwoździe dłuższe o długości całkowitej 8 cm i 8,5 cm. Główki są dość dobrze widoczne, choć w większości przypadków nie w pełni zachowane, z częściowymi ubytkami. Najczęściej są to raczej główki małe, okrągłe średnicy od ok. 0,5 cm do 1,5 cm. Są podobne do formy znalezionej na grodzisku w Pniu, st. 1 i Elblągu⁵⁵. Z jednostek stratygraficznych 2, 3, 6, 14, 15, 24, 27, 52, 104 oraz z humusu pochodzi dziewięć dużych, masywnych gwoździ z dużymi główkami, o różnym stopniu zachowania. Są to dwa gwoździe w przekroju prostokątne o całkowitej długości 4,4 cm i 7,5 cm oraz dwa z częściowo zachowanym trzpieniem długości 4,3 cm i 7,2 cm. Dwa całkowicie zachowane mają duże płaskie okrągłe główki o średnicy 1,5 cm oraz drugi z zagiętą końcówką i płaską dużą główką o średnicy 2 cm. Analogiami są egzemplarze także z grodziska w Pniu, st. 1⁵⁶ oraz z Elbląga, gdzie datowane są na okres XIII–XV w.⁵⁷ Natomiast 9 egzemplarzy gwoździ

pochodzących z jednostek stratygraficznych 6, 14, 15, 27, 31, 38, 40 i 53 jest w przekroju prostokątnych, są dość masywne i mają płasko-ukośnie wygięte końcówki. Pięć egzemplarzy zachowanych jest w całości. Długości gwoździ zawierają się pomiędzy 7,5 cm a 8,7 cm. Są to gwoździe podobne do form znanych ze st.1 Pień, woj. kujawsko-pomorskie⁵⁸. Tego rodzaju gwoździe ze spłaszczoną częścią górną interpretowane są jako typ B-szkudelne. Przy formowaniu główki, najprawdopodobniej podczas odcinania gwoźdza od pręta, w górnej części pozostawał ślad w postaci wystającej ukośnej końcówki – wyrostka, powstały poprzez intencjonalne zagięcie lub samoistnie ulegał zagięciu⁵⁹. W nawarstwieniach kulturowych reliktyw mieszkalnych grodzisk i wież czy strażnic najliczniej znajduwane są gwoździe jako pozostałości po zniszczonych konstrukcjach. Podobny zestaw gwoździ, który liczył aż 1091 egzemplarzy znaleziono na terenie wieży mieszkalnej w Plemiętach⁶⁰.

Kliny budowlane (tabl. 8:1-9)

W jednostkach stratygraficznych 1, 2, 6 (3 szt.), 11, 21 (2 szt.) i 38 odkryto 9 fragmentów przedmiotów wykonanych z żelaza, które możemy interpretować jako różnej wielkości kliny budowlane. Są to sztabki żelazne, pochodzące z różnych części przedmiotu. Przeważnie sztabki mają jeden koniec zwężony, są zarówno płaskie, grubości ok. 0,5–0,9 cm, w przekroju prostokątne (o wymiarach ok. 1,2 x 0,5, 0,7; 0,9 cm); jak i masywniejsze, w przekroju kwadratowe (o wymiarach 1,5 x 1,5 cm). Przedmioty te zachowały się najczęściej fragmentarycznie najdłuższy ma 12 cm.

Okucia (tabl. 8:10-13; 9:2-11)

Z jednostek stratygraficznych 2 (2 szt.), 14 (1 szt.), 15 (2 szt.), 38 (3 szt.), 40 (1 szt.) pochodzi 13 fragmentarycznie zachowanych mocno skorodowanych przedmiotów żelaznych, różnej wielkości i kształtu, które interpretować można jako okucia żelazne wzmacniające inne przedmioty np. drewniane lub skórzane. Mogły to być niewielkie skrzynki, drzwiczki lub okładki ksiąg. Resztki drewna znaleziono przy jednym fragmencie płaskiej owalnej blaszki z otworami (tabl. 9:10). Lepiej zachowany fragment okucia w kształcie okrągłej blaszki z podłużną końcówką może być fragmentem okucia grzbietu książki (tabl. 9:9). Podobne w kształcie okucie znaleziono w Pniu, st. 1⁶¹. Okucia mają kształt podłużnych blaszek lub owalnych płytek z zachowanymi nitami o płaskich główkach lub z okrągłymi otworami po nitach. Większość małych okuć to cienkie blaszki grubości od 0,15 cm do 0,3 cm, grubsze

⁵³ Poliński 2013: 118–119, ryc. 54:N1C.

⁵⁴ Kola 1985: tabl. 3:11, 19.

⁵⁵ Poliński 2013: ryc. 55:a, j, l; Fonferek, Marcinkowski i Sienkowska 2012: fot. 100, s. 86–87.

⁵⁶ Poliński 2013: ryc. 55:k, l.

⁵⁷ Fonferek, Marcinkowski i Sienkowska 2012: fot. 100; Gierlach 1972: tabl. 27–38, 40–46.

⁵⁸ Poliński 2013: ryc. 54, 55:b, d.

⁵⁹ Poliński 2013: 116; Gierlach 1972: tabl. 17–21.

⁶⁰ Kola 1985: tabl. 5.

⁶¹ Poliński 2013: ryc. 72:h.

i większe płytki mają grubość 0,4 cm. Z 38 jednostki pochodzi pięć fragmentów przedmiotu w postaci grubej blaszki z okrągłymi otworami średnicy ok. 0,5 cm pierwotnie prawdopodobnie w kształcie dużego kwadratu. Na narożnikach przedmiot był zaopatrzony w zaczepy. Być może było to także okucie drzwi. W 6 jednostce stratygraficznej znaleziono duży fragment żelaznego przedmiotu (długości ok. 15 cm), którego kształt sugeruje, iż jest to zawiasowe okucie drzwi. Wykonane jest z jednolitej, grubej (0,4 cm) płytki żelaznej, z jednej strony rozszerzającej się trójkątnie, z drugiej zawiniętej w pętlę, tworzącej uchwyt na zawias. Na płycie zachowane są okrągłe otwory średnicy 0,8 cm. Z jednostek stratygraficznych 6, 15, 21, 28, 38, 40 i 58 pochodzą bliżej nieokreślone fragmentarycznie zachowanych małe części przedmiotów z żelaza w postaci bezkształtnych blaszek lub grudek.

W jednostce 40 znaleziono część skobla drzwi wraz z gwoździem oraz część okucia w postaci miedzianej blaszki ze śladami nitów i otworów po nitach.

Inne przedmioty

W stropie 40 jednostki stratygraficznej znaleziono zwój cienkiego drucika. Drucik żelazny, cienki, miejscami spłaszczony, w przekroju okrągły, średnicy ok. 0,1 cm rozpadł się na trzy części o długości 5, 3,5 i 2,5 cm. W stropie jednostki 9 znaleziono nieokreślonego kształtu miedzianą blaszkę sklejoną z wielu warstw.

W powierzchniowej warstwie humusowej odkryto trzy fragmenty owalnych części ozdobnego, profilowanego ogrodzenia cmentarza z XIX w.

Z warstwy powierzchniowej pochodzi moneta 2 fenigi niemieckie z 1876 roku.

Zabytki z jeziora Jeziorak znalezione w czasie badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej z wyspy Wielka Żuława w kierunku północnym

Gwoździe

Z wody jeziora Jeziorak w rejonie przeprawy mostowej wydobyto dwa gwoździe: skorodowany, w całości zachowany góźdz długości 6 cm z okrągłą, płaską główką (tabl. 7:8) oraz góźdz z główką, długości ok. 9 cm (ryc. 28).

Podkowa (tabl. 6:8, ryc. 29)

W rejonie przeprawy mostowej znaleziono mocno skorodowaną podkowę żelazną o wymiarach 11 x 12 cm, z zachowanymi czterema podkowiakami. Widoczne są cztery owalne otwory po niezachowanych podkowiakach. Rozmieszczenie gwoździ mocujących jest wyraźnie nieregularne. Szerokie ramiona (ok. 2,5 cm), równej długości są mocno zdarte i w środkowej części grubość wynosi 0,3 cm, a w miejscu zwężających się

na końcach 0,5 cm. Podkowa nie została zaopatrzona w rowek na nity. Podobna podkowa bez rowka została odkryta w nawarstwieniach XIV-wiecznego Elbląga⁶². Analogiczna podkowę znaleziono w późnośredniowiecznych warstwach na Wzgórzu Katedralnym we Fromborku⁶³. Podkowa to wzmocnienie końskiego kopyta, generalnie uformowana w kształcie litery U. Przybijana była niewielkimi gwoździami zwanymi „podkowiakami” do kopyt końskich w celu zapobiegania ich ścieraniu⁶⁴.

Topór (tabl. 9:1)

W rejonie przeprawy mostowej odkryto dobrze zachowany, lekko skorodowany żelazny topór z krótkim, bo ok. 13 cm łukowatym ostrzem z lekko wyciągniętą brodą, małą szyjką i mocno zaznaczającą się osadą, niemal prostokątnym otworem o wymiarach 3 x 4 cm na drewniane toporzysko. Taką odmianę o osadzie bez wąsów i kapturka, z płaskim obuchem można zaliczyć do podtypu Va wg klasyfikacji Nadolskiego i jest szeroko datowane jego użytkowanie na okres od XI do XV w.⁶⁵ Tego rodzaju żeleźce topora zaliczone jest to typu IX według Głoska⁶⁶. Znaleziony topór w pobliżu przeprawy mostowej ma spłaszczony obuch i lekko łukowate ostrze, a długość żeleźca wynosi 14 cm. Podobny toporek znaleziony na terenie gródka rycerskiego w Plemiętach, datowany od schyłku XIII w. do 1414 r.⁶⁷, jest najbliższą typologiczną i chronologiczną analogią. Podobne okazy znaleziono w innych gródkach: rycerskim w Siedlątkowie z II połowy XIV w.⁶⁸, w gródku w Plemiętach⁶⁹ oraz w grodzisku w Widoradzu, st. 1, pow. wieluński⁷⁰, a także w grodzisku w Łodygowie, st. 1⁷¹. Identyczny topór znaleziono w bezpośrednim sąsiedztwie grodziska w Raduniu, st. 16, woj. zachodniopomorskie, przy brzegu jeziora Raduń⁷². Są to duże, masywne formy późnośredniowieczne, których występowanie można ogólnie określić na poł. XIV w.

Zgodnie z opinią bronioznawców topór był wiodącym asortymentem w kategorii tzw. broni obuchowej, zwłaszcza w średniowieczu. Zapewne wynikało to z dużej uniwersalności tego wyrobu kowalskiego, który w walce stanowił groźną broń, a jednocześnie mógł być narzędziem pracy. Z powyższego względu systematyka tej broni, opracowana pół wieku temu przez Andrzeja Nadolskiego⁷³, nie odróżnia toporów

⁶² Fonferek, Marcinkowski i Sieńkowska 2012: ryc. 119.

⁶³ Gajewska i Kruppé 1973: ryc. 15:1.

⁶⁴ Gierlach 1972: tabl. 3-7, 71-72.

⁶⁵ Nadolski 1954: 46.

⁶⁶ Głosek 1996.

⁶⁷ Głosek 1996: 35.

⁶⁸ Kamińska 1968: tabl. 1:9, 13:4.

⁶⁹ Głosek 1985: tabl. 10:2.

⁷⁰ Abramek 1995, 2007: ryc. 8:3-4.

⁷¹ Por. opracowanie wyników badań tego grodziska, w niniejszej publikacji.

⁷² Chudziak, Kaźmierczak i Niegowski 2011: ryc. 164:e.

⁷³ Nadolski 1954: 36-50.

bojowych od siekier, które w późnym średniowieczu stały się głównie bardziej bronią plebejską⁷⁴.

Przędzlik (ryc. 30)

Gliniany przędzlik zachowany połowicznie, w kształcie okrągły, o średnicy ok. 3,2 cm, wysokości ok. 2,8 cm i średnicy otworu wewnętrznego 1 cm. Przędzlik ważący 13,07 g. ma szorstką, spłukaną powierzchnię, barwy ceglastej.

Cieżarki do sieci (ryc. 31–33)

Ceramiczny ciężarek do sieci o ciężarze 219,19 g. zachowany w całości, w kształcie okrągły o średnicy 9,5 cm z otworem wewnętrznym średnicy 1,2–2 cm (ryc. 31). Otwór nawiercany był z jednej strony, bardziej profilowanej, z drugiej, płaskiej strony ciężarka otwór jest mniejszy, o nierównej krawędzi, zatarty. Wykonany jest z masy ceramicznej z dużą zawartością piasku i miki, barwy żółtawej. Tego rodzaju duże formy ciężarków nazywane grzędzidłami służyły do obciążenia brzegów sieci rybackiej. Występowały w różnych kształtach i wykonywane były z różnych materiałów zarówno w okresie wczesnośredniowiecznym jak i późniejszych okresach. Analogiczne grzędzidła znaleziono w czasie badań podwodnych w Mrągowie, woj. warmińsko-mazurskie, st. 16⁷⁵.

Ceramiczny ciężarek do sieci, o wadze 163,30 g, zachowany niemal w całości, z ubytkiem ze strony brzegowej, w kształcie okrągły o średnicy 9,5 cm o obwodzie nieco nierównym i powierzchni zniszczonej przez wodę (ryc. 32). Duży otwór wewnętrzny średnicy 2 cm był formowany z jednej strony przez zaoblenie krawędzi ścianki otworu. Z drugiej, bardziej płaskiej strony ciężarka otwór ma brzeg ostry bez wykończenia. Ciężarek-grzędzidło wykonany jest z masy ceramicznej z dużą zawartością piasku i miki, barwy brązowo/ceglastej z widocznymi ziarnami domieszki na mocno zdartej powierzchni z obu stron.

Ciężarek w kształcie jajowaty, o wadze 61,17 g, zachowany w całości, o średnicy w najszerszym miejscu wynoszącej 4 cm i wysokości ok. 4,8 cm, ma otwór wewnętrzny średnicy ok. 0,8 cm (ryc. 33). Powierzchnia jest lekko spłukana, szorstka z licznymi ziarnami piasku i miki, barwy jasno/ceglastej. Jest to także grzędzidło do obciążania brzegu sieci rybackich. Podobnej formy grzędzidło znaleziono w Czermnie nad Huczwą⁷⁶.

Dachówki i kafel (ryc. 34)

Trzy duże fragmenty dachówek, o spłukanych powierzchniach, barwy ceglastej, masywne w kształcie

Ryc. 28. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Gwóźdź żelazny z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 29. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Podkowa z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 30. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Przędzlik z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 31. Ława, st. 33 – Wielka Żuława. Ciężarek do sieci z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

o wymiarach ok. 13 x 23 cm, o grubości ok. 1,5 cm Są to formy pokrywające dachy domostw od XIX w.

Kafel piecowy zachowany w połowie, kwadratowy w kształcie, z powierzchnią zewnętrzną pokrytą zieloną polewą i ornamentem roślinnym w czterech punktach wgłębionych (ryc. 34).

⁷⁴ Głosek 2004: 238–241.

⁷⁵ Chudziak, Kaźmierczak i Niegowski 2011: ryc. 103:e–f.

⁷⁶ Zbierski 1959: tabl. 1:2–5.

Ryc. 32. Iława, st. 33 - Wielka Żuława. Ciężarek do sieci z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 33. Iława, st. 33 - Wielka Żuława. Ciężarek do sieci z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 35. Iława, st. 33 - Wielka Żuława. Drewniany przedmiot z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Ryc. 34. Iława, st. 33 - Wielka Żuława. Fragment kafla z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

Inne przedmioty

Dwa fragmenty bliżej nieokreślonych przedmiotów. Są to: drewniany drążek, o wymiarach 5 x 16 cm (ryc. 35) oraz fragment belki lub pala zachowany na długości ok. 1 m (ryc. 36).

Trzy fragmenty silnie skorodowanych przedmiotów z żelaza. Jest to oraz silnie skorodowany przedmiot bliżej nieokreślonej funkcji, płaski, zachowany na długości ok. 11,5 cm, oraz dwa fragmenty jednego przedmiotu o nieokreślonym kształcie, długości ok. 10 cm i 6 cm.

Podsumowanie

Średniowieczna ceramika, głównie garnki i dzbany codziennego użytku bez egzemplarzy tzw. stołowych, jest jednoczasowa i świadczy o raczej niewielkiej, średniozamożnej grupie zamieszkującej teren grodu. Warto zauważyć, że choć w materiałach z Iławy - Wielkiej Żuławy znaleziono wiele przedmiotów i fragmentów przedmiotów z żelaza, to jednak są to głównie przedmioty codziennego użytku. Oprócz ostrogi znaleziono także podkowę zachowaną w całości oraz części uzbrojenia, a także fragmenty nieokreślonych przedmiotów z żelaza.

Ryc. 36. Hawa, st. 33 – Wielka Żuławka. Drewniany przedmiot z badań podwodnych w rejonie przeprawy mostowej na północ od grodziska (fot. A. Pydyn)

za, które mogły służyć jako okucia sprzętów, ksiąg czy elementy oporządzenia jeździeckiego. Duża liczba przedmiotów związana z budownictwem, obecność narzędzi i przedmiotów związanych z zabezpieczeniem drzwi, wskazuje także na średnią zamożność mieszkańców grodu. Podkova odpowiadająca formom występującym w XIII–XIV w. części uzbrojenia oraz ostroga świadczą o obecności zbrojnych jeźdźców na terenie grodu.

KOŚCI ZWIERZĘCE

JOANNA PIĄTKOWSKA-MAŁECKA

Analizie poddano zbiór szczątków kostnych w liczbie 694 fragmentów. Pod względem gatunkowym i anatomicznym zidentyfikowano 457 sztuk, co stanowi 65,8%. Stanowiły one resztki po spożytym mięsie, były dość silnie rozdrobnione i pokawałkowane. Rzadko znajdowane były zachowane nasady kości długich, najczęściej były to jedynie fragmenty trzonów. Na pokonsumpcyjny charakter materiałów wskazuje nie tylko stan ich zachowania, ale również zaobserwowane na powierzchniach kości ślady związane z przygotowaniem mięsa do konsumpcji. Najliczniej reprezentowane były ślady rąbania, wykonywane zapewne w celu podziału części tuszy oraz ślady nacięć. Dotyczyły one przede wszystkim kości gatunków hodowlanych (świni, bydła, owcy i kozy), w mniejszym stopniu dzikich (głównie jelenia), związanych z wartościowymi odcinkami szkieletu – tułowiem (żebra), odcinkiem bliższym kończyny piersiowej (łopatka, kość ramienna i promieniowa) i miednicznej (miednica, kość udowa i piszczelowa). Kości długie rąbane były zarówno wzdłuż, jak i w poprzek trzonów. Obróbka kuchenna poświadczona jest również przez ślady opalenia i przepalenia niektórych fragmentów kostnych na kolor czarny i biały. Poza śladami związanymi z przygotowaniem mięsa do konsumpcji na niektórych szczątkach zaobserwowano ślady powstałe po ich wyrzuceniu jako odpady. Były to ślady gryzania przez zwierzęta mięsożerne.

Wśród szczątków zidentyfikowanych wyróżniono fragmenty kostne należące do trzech gromad kręgowców: ryb (6 fragmentów), ptaków (22 fragmenty) i ssaków (427 sztuk). Identyfikacji gatunkowej i anatomicznej dokonano wyłącznie w odniesieniu

do pozostałości ssaków, wśród których dominowały kości gatunków udomowionych (92,8%), na drugim miejscu znajdowały się szczątki ssaków dzikich (7,2%). Te ostatnie reprezentowane były przez pięć gatunków: jelenia, łosia, sarnę, zającą i niedźwiedzia (tab. 4).

Wśród ssaków udomowionych najwięcej było kości owcy i kozy (35,9%) oraz bydła (32,9%). Nieco mniej licznie występowały resztki kostne świni (25,1%). Najmniej było kości konia (5,8%) i psa (0,3%). Wśród kości owcy i kozy trzy zidentyfikowano jako przynależne do owcy. Podstawą gospodarowania zwierzętami ludności zamieszkującej w Hławie była więc hodowla zwierząt udomowionych, głównie małych i dużych przeżuwaczy, w średnim stopniu uzupełniania przez łowiectwo zwierząt dzikich. Prowadzona hodowla miała charakter wielokierunkowy skierowany na różne zwierzęta, bez wyraźnej specjalizacji w preferencji określonego gatunku. Podstawę diety stanowiła jagnięcina, baranina i wołowina.

Z analizy rozkładu anatomicznego szczątków owcy, kozy, bydła i świni wynika, że różniły się one między sobą. W przypadku pozostałości owcy i kozy najczęściej odnotowano kości z wartościowych odcinków szkieletu: tułowia (41,3%), odcinka bliższego kończyny piersiowej (27,3%) i miednicznej (25,9%). Znacznie mniej było kości związanych z mało wartościowymi pod względem konsumpcyjnym częściami ciała, takimi jak: głowa (1,4%), odcinki dalsze obu kończyn (1,4% kończyna piersiowa i 2,1% kończyna miedniczna) oraz człony palcowe (0,7%; tab. 5). Podobna sytuacja dotyczyła pozostałości bydła, z tą różnicą, że najwięcej szczątków należało do bliższego odcinka kończyny miednicznej (35,9%), następnie tułowia (21,4%) i bliższego odcinka kończyny piersiowej (15,3%). Pozostałe odcinki szkieletu reprezentowane były przez mniejszą liczbę szczątków. Odmienna sytuacja dotyczyła resztek kostnych świni, wśród których wyraźnie dominowały, stanowiąc prawie 50% udział, kości głowy. Na drugim miejscu znajdowały się kości tułowia (21,6%), pozostałe części ciała reprezentowane były w mniejszych udziałach od 11,0% do 4,0%.

Obecność wszystkich elementów szkieletu owcy, kozy, bydła i świni wskazuje, że zarówno ubój, jak i rozbiór tuszy oraz konsumpcja mięsa odbywały się w obrębie zasiedlonego miejsca. Znaczna liczba kości bliższych odcinków kończyny piersiowej i miednicz-

Tabela 4. Zestawienie szczątków zwierzęcych z grodziska w Iławie, st. 33 – Wielka Żuława (oprac. J. Piątkowska-Matecka)

Identyfikacja zoologiczna	n	%
Bydło	131	32,9%
Świnia	100	25,1%
Owca/koza	143	35,9%
Koń	23	5,8%
Pies	1	0,3%
Razem ssaki udomowione	398	100,0%
Jeleń	21	
Łoś	2	
Sarna	5	
Niedźwiedź	2	
Zając	1	
Razem ssaki dzikie	31	
Razem ssaki	429	
Ptaka	22	
Ryba	6	
Szczątki niezidentyfikowane	236	

nej małych i dużych przeżuwaczy potwierdza intensywny podział tych elementów podczas procesów związanych z ich przygotowywaniem do konsumpcji. Znaczny udział kości głowy świni wskazuje, że ten małowartościowy element anatomiczny był przedmiotem konsumpcji, podlegającym intensywnemu dzieleniu na mniejsze części. Pośrednio może stanowić też wskazówkę dotyczącą stopnia zamożności, konsumpcja głowizny świni wiąże się raczej z ludnością ubogą i niezbyt zasobną.

Wśród szczątków bydła udział kości zwierząt zabitych w młodym wieku równy był 3,8%. Znacznie wyższy był w przypadku kości owcy i kozy (18,6%) oraz świni (18,0%). W przypadku bydła otrzymana wartość wskazuje na tzw. hodowlę ekonomiczną, w której zostają zapewnione właściwe proporcje między osobnikami kierowanymi do uboju i pozostawianymi przy życiu w celu przyżyciowego użytkowania jako źródło mleka i siły pociągowej. Wyższy odsetek kości owcy i kozy zabitych w młodym wieku sugeruje, że gatunki te często zabijane były w celu pozyskania mięsa do konsumpcji, natomiast wykorzystanie walorów przyżyciowych nie było priorytetem w ich hodowli. Odsetek kości młodych świń jest natomiast zaniżony w stosunku do modelu wzorcowego, występującego na większości stanowisk archeologicznych w pradziejach i czasach historycznych, gdzie osiąga na ogół wartości około 30%. Sugeruje to, że świnię trzymane były z dwóch powodów – chęci uzyskania mięsa oraz tłuszczu. W przypadku pozostałości konia wiadomo, że fragment czaszki konia

Tabela 5. Rozkłady anatomiczne szczątków owcy, kozy, bydła i świni z grodziska w Iławie, st. 33 – Wielka Żuława (oprac. J. Piątkowska-Matecka)

Część ciała	Owca/koza		Bydło		Świnia	
	n	%	n	%	n	%
Głowa	2	1,4%	14	10,7%	46	46,0%
Tułów	59	41,3%	28	21,4%	21	21,0%
OBKP	39	27,3%	20	15,3%	11	11,0%
ODKP	2	1,4%	8	6,1%	5	5,0%
OBKM	37	25,9%	47	35,9%	8	8,0%
ODKM	3	2,1%	10	7,6%	5	5,0%
Człony palcowe	1	0,7%	4	3,1%	4	4,0%
Razem	143	100,0%	131	100,0%	100	100,0%

z zachowanymi siekaczami należał do osobnika dorosłego, ale nie starego, w wieku około 10 lat.

Nieliczne dane odnoszą się do płci. Wśród resztek kostnych bydła wyodrębniono jeden fragment należący do samicy. Wśród szczątków świni trzy fragmenty reprezentowały samicę, a jeden samca. Obecność w materiale dwóch kłów konia wskazuje, że należały one do samca. Zbyt mała liczba danych nie pozwala na wysnuwanie dalszych wniosków.

Zmierzono nieliczne fragmenty kostne bydła, owcy, świni i jelenia. Na podstawie długości kości śródrezcza bydła obliczono wysokość w kłębie tego osobnika, która wynosiła 97,8 cm. Ponadto dla tego gatunku 5 wymiarów przetransponowano na skalę 100-punktową. Większość wartości zawierała się w przedziale od 15 do 34 punktów, co oznacza że bydło należało do typu niskorosłego *Bos taurus brachyceros*. Tylko jeden wymiar był znacznie większy, na skali punktowej odpowiadał wartości 90 punktów. Należał on do osobnika dużego. Z metryczki wynika, że materiał gdzie znajdował się ten fragment został wydobyty przez koparkę, nie można więc wykluczyć, że jest to współczesna domieszka.

Dla świni uzyskano dwa wymiary szerokościowej kości promieniowej, których wartości przetransponowano na skalę 100-punktową. Odpowiadały one 18 i 38 punktom. Na ich podstawie można stwierdzić, że świnię cechowały się średnimi i dużymi rozmiarami ciała i należały do formy udomowionej. Na podstawie długości kości śródrezcza owcy obliczono wysokość w kłębie, która równa była 57,8 cm. Osobnik ten reprezentował więc formę owcy małej, o typie muflonowatym.

Podsumowując można stwierdzić, że gospodarowanie zwierzętami ludności zamieszkującej wyspę koncentrowało się na hodowli przeżuwaczy, przy czym małe przeżuwacze trzymane były głównie ze względu na zaopatrzenie w mięso, a w przypadku bydła wykorzystywano także walory przyżyciowe tych zwierząt. Uzupelnienie stanowiła swinia, której hodowla miała zapewne charakter dwukierunkowy – mięsno-tłuszczowy.

Tabela 6. Wymiary kości zwierzęcych z grodziska w Ławie, st. 33 – Wielka Żuława (oprac. J. Piątkowska-Matecka)

Gatunek	Element anatomiczny	Rodzaj pomiaru	mm	Liczba punktów/ WH (cm)
Bydło	Kość piszczelowa	Bd	50	20
	Kość śródreżcza	GL-Bp-Bd-SD; Bp	163-54-54-30/20; 46	17/WH=97,8; 20
	Człon palcowy I	GL-Bp-Bd	46-25-24; 76-40-40; 53	15; 90; 34
	Człon palcowy III	DLS-Ld-HP	50-44-30	
Owca	Kość promieniowa	Bd	33	
	Kość śródreżcza	GL-Bp-Bd-SD	118-18-21-12/9	WH=57,7
	Kość piszczelowa	Bd	26	
Świnia	Kość promieniowa	Bp	25; 31,5	18; 38
	Kość śródreżcza II	GL	82; 76; 98	
Jeleń	Kość skokowa	Gli-GLm-Bd	57-54-34; 59---35	
	Człon palcowy I	Bp	22	

CHRONOLOGIA STANOWISKA

MAGDALENA RUTYNA I JACEK WYSOCKI

Chronologia stanowiska zamyka się w okresie przełomu wczesnego i późnego średniowiecza. Odkryty w trakcie badań podwodnych most prowadzący od północy na wyspę został wydatowany na третią ćwierć XIII w. Ceramika odkryta w trakcie badań nosi zarówno cechy tradycyjnej ceramiki wczesnośredniowiecznej, jak i – w większości – późnośredniowiecznej (ceramika „siwa”, ceglasta i polewana). Podobnie na przełom XIII i XIV w. wskazuje datowanie niektórych zabytków wydzielonych (ostroga).

DZIEJE GRODZISKA NA WYSPIE WIELKA ŻUŁAWA

W kontekście dokonanego odkrycia mostu na wyspę datowanego na третią ćw. XIII w.⁷⁷, należy przyjąć, że relikty grodu są pozostałościami najstarszej ufortyfikowanej fazy osadnictwa krzyżackiego na tym terenie. Obecność ceramiki ceglastej i polewanej świadczy o aktywności na terenie grodu do co najmniej drugiej połowy lub końca XV w. Należy sądzić, że po jego zniszczeniu lub opuszczeniu lokalizacja zamku została przeniesiona w inne miejsce (na wyspie⁷⁸, lub na terenie stałego ładu, w okolicach założenia miejskiego), gdzie wzniesiono już prawdopodobnie budowlę murowaną. Niestety, nie zdołano dotychczas wskazać jednoznacznie tej nowej lokalizacji.

⁷⁷ Popek *et al.* 2013: 373

⁷⁸ Por. Lasek i Przykowski 2013: 381; Lasek i Szczepański 2016.

Odkryte struktury średniowieczne były zniszczone wkopami nowożytnymi, z których część była związana z funkcjonowaniem cmentarza (jamy grobowe, rowy pod ogrodzenia), a część z funkcjonowaniem ośrodka wczasowego (wkopy pod fundamenty domków, wkopy pod kable i inne instalacje, wkopy śmietnikowe, wypełnione śmieciami z początku lat 70. XX wieku).

Nie zaobserwowano żadnych jednoznacznych śladów umocnień dookólnych stożka w postaci płotów czy palisad. Jednakże należy liczyć się z możliwością zniszczenia śladów tych umocnień w okresie nowożytnym, co zaobserwowano w nawarstwieńcach fosy.

Badania grodziska na Wielkiej Żuławie pozwoliły na rozpoznanie wczesnej fortyfikacji krzyżackiej o charakterze drewniano-ziemnym. Wskazuje na to istnienie zespołu zabytków ruchomych charakterystycznych dla grupy ludzi posługujących się pismem (okucia książek), posiadających poczucie prywatnej własności (kłódka), wywodzących się ze stanu rycerskiego (ostroga) oraz dysponujących najnowszymi technikami militarnymi (kusza). Na istnienie drewnianych budynków naziemnych wskazują ślady bruków i konstrukcji drewnianych, oraz brak większych ilości polepy lub gliny, co mogłoby świadczyć o istnieniu budowli szkieletowych. Brak śladów po słupach wyklucza raczej istnienie klasycznych konstrukcji szkieletowych, natomiast odkrycie belki podwalinowej sugeruje być może konstrukcję sumikowo-łatkową wzniesionych naziemnych budynków drewnianych. Nie jest jasne, czy obiekt ten został zniszczony w sposób gwałtowny (o czym mogłyby świadczyć cenne przedmioty pozostawione wewnątrz (księga, ostroga), czy też został opuszczony, na co wskazywałby brak śladów warstwy pożarowej na stożku i w fosie. Mogły one jednak zostać usunięte (zniszczone) przez późniejsze prace niwelacyjne.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Abramek B.
1995. Grodzisko średniowieczne w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia, st. 1. Wstępne podsumowanie wyników. *Sieradzki Rocznik Muzealny* 10: 103–119.
2007. Militaria z grodziska średniowiecznego w Widoradzu pod Rudą koło Wielunia. *Archaeologia Historica Polona 17: Studia z dziejów wojskowości, budownictwa, kultury*, 95–111. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Achremczyk, S.
2006. Susz polityczne dzieje miasta, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 33–40. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Acsádi, G. i J. Nemeskéri
1970. *History of human life span and mortality*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Andel, K.
1959. Pekáče a pece z doby hradištnej v Zemplíne. *Študijné Zvesti AÚSAV* 3: 115–129.
- Affelski, J. i Z. Dłubakowski
2011. Badania archeologiczne na wielokulturowej osadzie w Legardzie, stanowisko 1 (AZP 52–52/1), gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2005–2006, [w:] *Raport 2005–2006*, 487–495.
- Andrzejewska, A.
1997. Jeszcze o tzw. ceramice husyckiej z terenu Kujaw na przykładzie znalezisk ze Zgłowiączki, woj. wrocławskie. *Archaeologia Historica Polona* 5: 175–185.
- Ansorge, J.
2000. Mittelalterliche Kalkbrennerei in Vorpommern, [w:] U. Müller (red.), *Handwerk, Stadt, Hanse. Ergebnisse der Archäologie zum mittelalterlichen Handwerk im südlichen Ostseeraum*, 131–144. Frankfurt: Peter Lang.
- Antoniewicz J.
1949. *Rezerwat: grodzisko w Świątlinie*. Maszynopis w Archiwum Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie.
1950. Z zagadnień ochrony zabytków wczesnośredniowiecznego budownictwa obronnego na Warmii i Mazurach. *Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego* 3: 51–77.
1954. Zagadnienie wczesnożelaznych osiedli obronnych na wschód od dolnej Wisły i w dorzeczu rzeki Pręgoły. *Wiadomości Archeologiczne* 20: 327–368.
1964. Osiedla obronne okresu wczesnożelaznego w Prusach. *Światowit* 25: 5–211.
- Antoniewicz, W. i Z. Wartołowska
1964. *Mapa grodzisk w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Auch, M., M. Bogucki i M. Trzeciecki
2012. Osadnictwo średniowieczne i nowożytne na stanowisku Janów Pomorski 1, [w:] M. Bogucki i B. Jurkiewicz (red.), *Janów Pomorski, stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008*, 1:2, 233–295. Studia nad Truso 1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Barnycz-Gupieniec, R.
1959. *Naczynia drewniane z Gdańska w XXIII wieku*. Acta Archaeologica Universitatis Lodzianensis 8. Łódź: Ossolineum.
- Baron, J. i P. Rzeźnik
1999. Wczesnośredniowieczny budynek z tzw. korytarzykiem wejściowym z osady w Obiszowie na Wzgórzach Dalkowskich. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 41: 269–280.
- Bass, W.M.
1995. *Human osteology: a laboratory and field manual*. Springfield: Missouri Archeological Society.
- Behla, A.
1888. *Die vorgeschichtlichen Rundwälle im östlichen Deutschland*. Berlin: A. Asher.
- Beranová, M.
1979. Diskuse o tzv. pražnicích. *Archeologické rozhledy* 31 (1): 101–104.
- Bezenberger, A.
1900. Hügelgrab bei Gr. Hanswalde, Kr. Mohrungen. *Sitzungsberichte der Altertumsgesellschaft Prussia* 21: 88–90.
- Bieńkowska, K.
2005. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Surażu, woj. podlaskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 121–166.
- Bieńkowska, K. i N. Pachobut
2006. *Dziedzictwo archeologiczne Podlasia i Grodzieńszczyzny*. Białystok: Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Biermann, F. (red.)
2001. *Peningsberg. Untersuchungen zu der slawischen Burg bei Mittenwalde und zum Siedlungswesen des 7./8. Jahrhunderts am Teltow und im Berliner Raum*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 26. Weissbach: Beier and Beran.
- Biermann, F., C. Herrmann i A. Koperkiewicz
2016. Alt Wartenburg / Barczewko na Warmii. Początki miasta średniowiecznego i jego fortyfikacje, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 49–70. Archaeologica Hereditas 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Błędowski, P., W. Chudziak i M. Weinkauff
2007. Wczesnośredniowieczna osada podgrodzowa i cmentarzysko szkieletowe w Kałdusie, gm. Chełmno, stanowisko 2 (badania w latach 2004–2005), [w:] *XV Sesja Pomorzoznawcza*, 249–261. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Błoński, M.
2000. Średniowieczne ostrogi z grodziska na Zawodziu w Kaliszu. *Archaeologia Polonica* 45: 53–91.

- Boetticher, A.
1898. *Die Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Ostpreußen*. T. 3: *Die Bau- und Kunstdenkmäler des Oberlandes*. Königsberg: Kommissionsverlag von Bernh. Teichert.
- Boguwolski, R.
1976. Plemięta, gm. Gruta. *Informator Archeologiczny 1975*: 256–257.
- Bojanowski, M.J., U. Czarniecka, A. Gąsiński, P. Jokubauskas, U. Kobylińska, Z. Kobyliński i Ł. Kruszewski
2016. Petrografia ceramiki pradziejowej i średniowiecznej z grodzisk zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 113–171. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Bojanowski, M.J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Wyniki badań petrograficznych ceramiki z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 423–456. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Bojarski, J.
1997. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Szynwałdzie, woj. toruńskie (badania w 1995 roku), [w:] W. Chudziak (red.) *Wczesnośredniowieczny szlak lądowy z Kujaw do Prus (XI wiek): studia i materiały*, 163–186. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
1998. Weryfikacja grodzisk wczesnośredniowiecznych na Pojezierzu Iławskim w latach 1995–1997, [w:] M. Dworaczyk *et al.* (red.), *XII Sesja Pomorzoznawcza, Szczecin 23.–24. października 1997 r.: materiały*, 199–210. *Acta Archaeologica Pomoranica 1*.
2007. Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z Napola, jako podstawa rekonstrukcji kontaktów kulturowych w strefie chełmińsko-dobrzyńskiej. *Archaeologia Historica Polona 17*: 397–421.
2012a. Badania nad morfologią i stylistyką wczesnośredniowiecznych naczyń ceramicznych z Napola na ziemi chełmińskiej. *Acta Universitatis Nicolai Copernici, Archeologia 32*: 291–364.
2012b. *Wczesnośredniowieczny mikroregion osadniczy w Napolu na ziemi chełmińskiej. Wytwórczość garncarska jako źródło poznania lokalnych procesów osadniczych*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Bokiniec, A.Z.
2006. Przyczynek do znajomości materiałów z przełomu epok kamienia i brązu w obwodzie kalinińskim na podstawie badań W.I. Timofiejewa, [w:] A.Z. Bokiniec i J. Sobieraj (red.), *Pruthenia Antiqua: studia do pradziejów i wczesnej historii ziem pruskich*, t. 2: 185–195. Olsztyn: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich.
- Born, E.
1984. *Die Kunst zu Drechseln*. München: Callwey.
- Brachmann, H.
1964. Slawische Pokale aus dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg 1964*: 265–272.
- Brzeziński, W.
1991. Badania osady i grodziska w Rostku gm. Gołdap, pow. suwalski w latach 1984–1986. *Rocznik Białostocki 17*: 372–377.
- Brzeziński, W. (red.)
2007. *Skarby wieków średnich. Katalog wystawy*. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Brzostowicz, M.
1993. Wczesnośredniowieczne grodzisko w Spławiu, gm. Kołaczkowo, woj. poznańskie. Wstępne podsumowanie wyników archeologicznych badań ratowniczych z lat 1991–1992. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne 2*: 115–132.
2002. *Bruszczewski zespół osadniczy we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.
- Buikstra, J.E. i D.H. Ubelaker (red.)
1994. *Standards for data collection from human skeletal remains*. Fayetteville: Arkansas Archeological Survey, Research Series 44.
- Buko, A.
1990a. Wykorzystanie zjawisk erozji ceramiki w analizach procesów formowania się stanowisk osadniczych. *Sprawozdania Archeologiczne 42*: 349–359.
1990b. *Ceramika wczesnopolska. Wprowadzenie do badań*. Wrocław: Ossolineum.
- Cappers, R.T.J., R.M. Bekker i J.E.A. Jans
2006. *Digitale zadenatlas van Nederland*. Groningen: Barhuis Publishing & Groningen University Library.
- Chilmon, K.
1981. Katalog zabytków z cmentarzyska wczesnośredniowiecznego w Czarnej Wielkiej, gm. Grodzisk, woj. białostockie (z badań Akademii Medycznej w Białymstoku). *Rocznik Białostocki 15*: 211–244.
- Chlebowski, B. i W. Walewski (red.)
1890. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 11. Warszawa: Kasa im. Józefa Mianowskiego.
- Chłodnicki, M. i L. Krzyżaniak (red.)
1998. *Gazociąg pełen skarbów archeologicznych*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.

- Chmielowska, A.
1971. *Grzebień starożytny i średniowieczny z ziem polskich*. Acta Archaeologica Lodziensia 20. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Chudziak, W.
1991. *Periodyzacja rozwoju wczesnośredniowiecznej ceramiki z dorzecza dolnej Drwęcy (VII-XI/XII w.)*. Toruń: Towarzystwo Krzewienia Świadomości Historycznej Civitas i Instytut Archeologii i Etnografii UMK.
1997. *Sprawozdanie z badań weryfikacyjnych na grodzisku nad Jeziorem Silm*. Maszynopis w Archiwum WUOZ w Olsztynie, delegatura w Elblągu, teczka: Silm.
- Chudziak, W. i J. Bojarski
1996. *Sprawozdanie z badań na stanowisku 1 w Suszu, gm. loco w 1996 r.* Toruń: Instytut Archeologii i Etnologii UMK w Toruniu (maszynopis).
1997a. *Opracowanie wyników badań grodziska wczesnośredniowiecznego w Łaniochu, gm. Iława, woj. olsztyńskie (stanowisko 9)*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
1997b. *Opracowanie wyników badań na stanowisku 1 w Wieprzu, gm. Iława, woj. olsztyńskie*. Maszynopis w archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Chudziak, W., R. Kaźmierczak i J. Niegowski
2011. *Podwodne dziedzictwo archeologiczne Polski. Katalog stanowisk (badania 2006–2009)*. Toruń: Instytut Archeologii Uniwersytetu Mikołaja Kopernika i Fundacja Amicus Universitatis Nicolai Copernici.
- Chudziakowa, J.
1974. *Kultura łużycka na terenie międzyrzecza Wisły, Drwęcy i Osy*. Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Prace Archeologiczne 5. Poznań: PWN.
- Chudziakowa, J. (red.)
1994. *Wczesnośredniowieczne grodziska ziemi chełmińskiej. Katalog źródeł*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Cnotliwy, E.
1973. *Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym*. Wrocław: Ossolineum.
1999. *Wczesnośredniowieczne przedmioty z poroża i kości z Kruszowicy na Kujawach*. *Studia Archeologiczne* 31: 153–241.
2013. *Przedmioty z poroża i kości z Janowa Pomorskiego*, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso* 2, 13–181. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk.
- Cnotliwy, E., L. Leciejewicz i W. Łosiński (red.)
1983. *Szczecin we wczesnym średniowieczu. Wzgórze Zamkowe*. Wrocław: Ossolineum.
- Conwentz, H.
1892. *Pfahlbau und Burgwall von Kl.-Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg in Westpreussen*. *Nachrichten über deutsche Alterthumsfunde* 3: 81–82.
1905. *Das Westpreussische Provinzial-Museum 1880–1905. Nebst bildlichen Darstellungen aus Westpreußens. Natur und vorgeschichtlicher Kunst*. Danzig: Provinzial-Museum.
- Corpus
1973. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 1. Bezirke Rostock (Westteil), Schwerin und Magdeburg. Berlin: Akademie Verlag.
1979. *Corpus archäologischer Quellen zur Frühgeschichte auf dem Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik (7. bis 12. Jahrhundert)*. 2. Bezirke Rostock (Ostteil), Neubrandenburg. Berlin: Akademie Verlag.
- Cramer, H.
1885. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 1*. *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 15.
1886. *Urkundenbuch zur Geschichte des vormaligen Bisthums Pomesanien 2*. *Zeitschrift des historischen Vereins für den Regierungsbezirk Marienwerder* 16.
- Crome H.
1937. *Karte und Verzeichnis der vor und frühgeschichtlichen Wehranlagen in Ostpreussen*. *Altpreußen. Vierteljahrsschrift für Vor und Frühgeschichte* 2: 97–125.
1938. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens. T. 1. Nebst alphabetischem Verzeichnis der Wehranlagen mit Angabe des Schrifttums*. *Prussia* 32: 173–209, 297–324.
1940. *Verzeichnis der Wehranlagen Ostpreußens (Schluß)*. *Prussia. Zeitschrift für Heimatkunde* 34: 83–154.
- Czebreszuk, J.
1996. *Spoleczności Kujaw w początkach epoki brązu*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 7. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza w Poznaniu i Poznańskie Towarzystwo Prehistoryczne.
2000. *Osadnictwo społeczności kultury ceramiki sznurowej*, [w:] A. Koško (red.), *Osadnictwo kultur późnoneolitycznych oraz interstadium epok neolitu i brązu: 3900–1400/1300 przed Chr.*, 423–454. Archeologiczne badania ratownicze wzdłuż trasy gazociągu tranzytowego. T. 3, Część 4. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Dąbrowska, M.
1987. *Kaflę i piece kaflowe w Polsce do końca XVIII wieku*. Wrocław: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Dąbrowski, J.
1999. *Wczesnośredniowieczne pucharki ceramiczne z terenu Polski*, [w:] *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej* 3: 227–254. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Demińska, M.
1963. *Konsumpcja żywnościowa w Polsce średniowiecznej*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.

- Dębowska, B.
2001. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Cerkwini. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 3: 7–39.
- Długokęcki, W.
2006. Uwagi o genezie i rozwoju wczesnośredniowiecznych Prus do początków XIII wieku. *Pruthenia* 2: 9–54.
- Driesch, von den A.
1976 *A guide to the measurement of animal bones from archaeological sites*. Harvard: Peabody Museum of Archaeology and Ethnology, Harvard University.
- Dudak, W. i P. Owczarek
2014. Osada wielokulturowa w Orenicach koło Piątku w woj. łódzkim. Materiał ruchomy. Autostrada A1, [w:] J. Maik (red.), *Archeologiczne zeszyty autostradowe Instytutu Archeologii i Etnologii PAN* 16: 26–28. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Dzieduszycki, W.
1976. Wykorzystanie surowca drzewnego we wczesnośredniowiecznej Kruszwicy. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 24 (1): 35–54.
1982. *Wczesnomiejska ceramika kruszwicka w okresie od 2. połowy X wieku po połowę XIV w.* Wrocław: Ossolineum.
- Dzierżykraj-Rogalski, T.
1960. Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologicznych. *Człowiek w czasie i przestrzeni* 3 (1): 49–51.
1968. Uwagi metodologiczne o badaniu szczątków kostnych z grobów ciałopalnych, [w:] K. Jażdżewski, (red.), *Liber Iosepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dicatus*, 627–635. Wrocław: Ossolineum
- Dziubek, E.
1988. Ceramika naczyńowa z zamku rycerskiego w Sadłowie, gm. Rypin, woj. Włocławskie. Informacje wstępne. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 22: 121–146.
2004. Architektoniczne elementy obiektu oraz wystrój i wyposażenie izb zamkowych, [w:] L. Kajzer (red.), *Zamek w Sadłowie na ziemi dobrzyńskiej*, 177–186. Rypin: Muzeum Ziemi Dobrzyńskiej.
- Engel, M.
2002. Piec wapienniczy z osady w Konikowie (Rostku). Wyniki badań wykopaliskowych w sezonach 1999–2000, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Badania archeologiczne w Polsce północno-wschodniej i na zachodniej Białorusi w latach 2000–2001*, 321–331. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Engel, M., P. Iwanicki, G. Iwanowska i C. Sobczak
2013. Grodziska Jaćwieży w perspektywie badań Działu Archeologii Bałtów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, [w:] Z. Kobylński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 45–63, *Archaeologica Here-ditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Engel, M., J. Okulicz-Kozaryn, C. Sobczak
2009. Warowna siedziba jaćwieskiego nobila Шюрпы? Architektura obronna kompleksu osadniczego w Szurpiłach, [w:] A. Bitner-Wróblewska i W. Brzeziński (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 517–544. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Engel, M. i C. Sobczak
2016. Grodziska jaćwieskie w świetle najnowszych badań interdyscyplinarnych, [w:] Z. Kobylński (red.) *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 7–26. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Fedorczyk, M.
1998. Materiał ceramiczny z osady na „Ptasiej Wyspie”, st. II, gm. Mrągowo, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 139–148. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Filipowiak, W.
1962. *Wolinianie. Studium osadnicze, cz. I*. Szczecin: Szczecińskie Towarzystwo Naukowe.
- Fonferek, J., M. Marcinkowski i U. Sieńkowska
2012. *Elbląg – życie codzienne w porcie hanzeatyckim*. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu.
- Fuglewicz, B.
2013. Obraz społeczności radomskiej wczesnego średniowiecza przez pryzmat tzw. zabytków wydziałonych, [w:] A. Buko, D. Główska i M. Trzeciecki (red.), *Ziemia niczyja – ziemia nieznana. Schyłek starożytności i średniowiecze na ziemiach między Wisłą a Pilicą*, 77–105. Radom – korzenie miasta i regionu 4. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Gajewska, M. i J. Kruppé
1965. Badania terenowe w Solcu nad Wisłą, pow. Lipsko w 1963 roku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 13: 161–184.
1973. Rzut oka na dotychczasowe wyniki badań archeologicznych we Fromborku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 21: 617–631.
- Gałązka, D.
2012a. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Ilawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2012b. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Lubawa*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.

- Gazda, D., J. Jezierska, J. Konik i P. Szlązak
2013. Badania archeologicznej Misji Pomeziańsko-Bałtyjskiej obiektów warownych w Starym Dzierzgoniu i Bogdanach w latach 2009–2012. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 135–180. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gąsowska E. i Ł. Okulicz
1975. Badania sondażowe osiedla obronnego w miejscowości Maradki, pow. Mrągowo. *Światowit* 34: 319–326.
- Gee, H.
1993. The distinction between postcranial bones of *Bos primigenius* Bojanus, 1827 and *Bison priscus* Bojanus, 1827 from the British Pleistocene and taxonomic status of *Bos* and *Bison*. *Journal of Quaternary Science* 8 (1): 79–92.
- Gierlach, B.
1966. Zabytki metalowe. *Warszawskie Materiały Archeologiczne* 1: 141–148.
1972. *Kowalstwo mazowieckie XIII–XVIII w.* Ciechanów: Mazowiecki Ośrodek Badań Naukowych.
- Gładkowska-Rzeczycka, J.
1972. Historia, rozwój i wyniki badań materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych ze szczególnym uwzględnieniem Polski. *Pomorania Antiqua* 4: 21–67.
1974. O metodach stosowanych w badaniach materiałów kostnych z ciałopalnych cmentarzysk, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 85–92. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Głosek, M.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 99–106. Warszawa: PWN.
1996. *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Średniowieczne uzbrojenie plebejskie w świetle źródeł ikonograficznych i pisanych na ziemiach polskich. *Acta Universitatis Lodzianis. Folia Archaeologica* 24: 237–248.
- Górska, I., L. Paderewska, J. Pyrgała i W. Szymański
1976. *Grodziska Mazowska i Podlasia*. Wrocław: Ossolineum.
- Górski K. (red.)
1949. *Związek Pruski i poddanie się Prus Polsce. Zbiór tekstów źródłowych*. Poznań: Instytut Zachodni.
- Grądzawski, K.
1988. Średniowieczny gródek rycerski w Bachotku na Ziemi Chełmińskiej w świetle badań archeologicznych. *Sprawozdania Archeologiczne* 11: 317–341.
1993. Ze studiów nad pograniczem słowiańsko-pruskim we wczesnym średniowieczu – problem grodów w Dolinie Lutryny. *Pomorania Antiqua* 15: 29–56.
2002. *Przemiany w wytwórczości garncarskiej w rejonie środkowej Drwęcy we wczesnym średniowieczu (2. połowa VII w. – 1. połowa XIII w.)*. Włocławek: Lega.
2003. *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*. Włocławek: Wyższa Szkoła Humanistyczno-Ekonomiczna we Włocławku.
2009. *Ziemia lubawska na pograniczu słowiańsko-pruskim w VIII–XIII w. Studium nad rozwojem osadnictwa*. Olsztyn: Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie.
2013. Z nowszych badań nad grodziskami pogranicza słowiańsko-pruskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 83–108. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2015. Koncepcja i wstępne wyniki badań w Kurzętniku i Bratianie. *Materiały do Archeologii Warmii i Mazur* 1: 367–372.
- Gręzak, A.
2013. Aneks 1: Materiał osteologiczny z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 297–300. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Gręzak, A. i B. Kurach
1996. Konsumpcja mięsa w średniowieczu oraz w czasach nowożytnych na terenie obecnych ziem Polski w świetle danych archeologicznych. *Archeologia Polski* 41: 139–167.
- Gruszka, B.
2012. Wczesnośredniowieczne zabytki ceramiczne ze stan. 2 w Nowińcu, gm. Lubsko, woj. lubuskie w ujęciu stylistyczno-technologicznym, [w:] B. Gruszka (red.), *Nowiniec, stan. 2 – wczesnośredniowieczny gród na pograniczu śląsko-łużyckim w świetle badań interdyscyplinarnych*, 47–129. Zielona Góra: Wydawnictwo Fundacji Archeologicznej.
- Haftka, M.
1974. Wczesnośredniowieczny puchar na pustej nóżce z Elbląga na tle ważniejszych znalezisk z terenu Polski. *Pomorania Antiqua* 5: 329–342.
1988. Grodzisko w Waćmierku, gm. Tczew. *Pomorania*

Antiqua 13: 171–198.

Haftka, M. i S. Wadył

2015. *Węgry. Zespół osadniczy na pograniczu pomorsko-pruskim w XI-XII w.* Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku.

Halstead, P. i P. Collins

2002. Sorting the sheep from the goats: morphological distinctions between the mandibles and mandibular teeth of adult ovis and capra. *Journal of Archaeological Science* 29: 545–553.

Hartmann, E.

1967. *Das Kirchspiel Locken Kr. Osterode i. Ostpr.* Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ostmitteleuropas 78. Marburg: J.G. Herder-Institut.

Hensel, W.

1950–1959. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 1–3. Poznań: Polskie Towarzystwo Prehistoryczne.

1987. *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej.* Warszawa: PWN.

Hensel, W. i Z. Hilczer-Kurnatowska

1972–1987. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 4–6. Wrocław: Ossolineum.

Hensel, W., Z. Hilczer-Kurnatowska i A. Łosińska

1995. *Studia i materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej*, t. 7. Wrocław: Ossolineum.

Herbich, T.

2013. Wyniki badań metodą magnetyczną wybranych stanowisk archeologicznych w rejonie Iławy w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 351–359. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.

Herrmann, J.

1998. *Ralswiek auf Rügen. Die slawisch-wikingischen Siedlungen und deren Hinterland. Teil II – Kultplatz, Boot 4, Hof, Propstei, Mühlenberg und Rugard.* Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns 33. Lübsdorf: Landesamt für Kultur und Denkmalpflege Mecklenburg-Vorpommern.

Heym, W.

1933. Siedlungsgrabungen im Kreise Rosenberg. *Heimatkalender des Kreis Rosenberg 1933*: 51–60. Marienwerder.

Hilczerówna, Z.

1956. *Ostrogi polskie z X–XIII wieku.* Poznań: PWN.

1961. *Rogownictwo gdańskie w X–XIV wieku.* Gdańsk wczesnośredniowieczny 4. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.

Hoffmann, M.J.

1992. Nieznane materiały kultury kurhanów zachodniobałtyjskich, [w:] J. Okulicz-Kozaryn i W. Nowakowski (red.), *Studia z archeologii ludów barbarzyńskich z wybrzeży Bałtyku i dorzecza Wisły*, 20–38. *Barbaricum* 2. Warszawa: Tokawi.

1996. Wielokulturowy obiekt grobowy w Pomielinie na Pojezierzu Iławskim, [w:] W. Nowakowski (red.), *Concordia. Studia ofiarowane Jerzemu Okuliczowi-Kozarynowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, 81–92. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.

1999a. *Źródła do kultury i osadnictwa południowo-wschodniej strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie.

1999b. Najdawniejsze dzieje Iławy i okolic, [w:] *Iława*, 9–21. Olsztyn: Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2000. *Kultura i osadnictwo strefy nadbałtyckiej w I tysiącleciu p.n.e.* Olsztyn: Towarzystwo Naukowe i Ośrodek Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.

2006. Susz i okolice w starożytności i wczesnym średniowieczu, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 1032. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.

2013. *Dzieje archeologii Prus Wschodnich od początku XVIII wieku do 1920 roku.* Olsztyn: Pracownia Wydawnictw Naukowych.

Hoffmann, M.J. i A. Mackiewicz

2004. *Średniowieczne założenia obronne powiatu ostródzkiego.* Ostróda: Muzeum w Ostródzie.

Hollack E.

1908. *Erläuterungen zur vorgeschichtlichen Übersichtskarte von Ostpreußen. Im Auftrage des ostpreussischen Provinzial Verbandes bearbeitet und herausgegeben.* Głogów – Berlin: KommissionsVerlag von Carl Flemming.

Holub, P., D. Merta i A. Zübek

2006. Cihlářská a vápenická pec na ulici Božetěchova v Brně–Králově Poli, [w:] J. Merta i O. Merta (red.), *Archeologia technica* 17. *Zkoumání výrobních objektů a technologií archeologickými metodami*, 45–51. Brno: Technické muzeum v Brně.

Hołubiec, J.

1971. Historia lamp naftowych. *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 16 (4): 739–766.

Horbacz, T.J., A. Mikołajczyk i L. Wojda

1980. Ceramika husycka z Włocławka. *Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie*, seria C: Oświata i kultura, 9–25. Włocławek: Włocławskie Towarzystwo Naukowe.

Ignaczak, M.

2002. *Ze studiów nad genezą kultury łużyckiej w strefie Kujaw.* Materiały do syntezy pradziejów Kujaw

10. Poznań: Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.
- Ignaczak, M. i J. Affelski
2012. Osadnictwo z wczesnego okresu epoki żelaza na stanowisku Janów Pomorski, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Janów Pomorski stan. 1. Wyniki ratowniczych badań archeologicznych w latach 2007–2008. Tom 1. Od paleolitu do wczesnego okresu wędrówek ludów*, 51–157. Studia nad Truso 1:1. Elbląg: Muzeum Archeologiczno-Historyczne.
- Iwanowska, G.
2015. Grodzisko w Jeglińcu w świetle nowych badań, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*, 29–32. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Jagodziński, M.
1997. *Archeologiczne ślady osadnictwa między Wisłą a Paślęką we wczesnym średniowieczu: katalog stanowisk*. Warszawa: Naukowa Oficyna Wydawnicza „Scientia”. Adalbertus: tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 3.
2013. Wyniki badań archeologicznych grodzisk w Myślicinie, Kwietniewie i Weklicach, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 180–203. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jasiński T.
1981. Początki Torunia na tle osadnictwa średniowiecznego. *Zapiski Historyczne* 46 (4): 5–33 (581–609).
- Jaskanis, D.
2008. *Świętek. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy na północno-wschodnim Mazowszu*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich i Muzeum Podlaskie w Białymstoku.
- Jaskanis, J.
2013. *Szwajcaria. Cmentarzysko bałtyjskie kultury sudowskiej w północno-wschodniej Polsce*. Warszawa: Stowarzyszenie Naukowe Archeologów Polskich, Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie i Muzeum Okręgowe w Suwałkach.
- Jaskulska, E.
2013. Aneks 2: Kości ludzkie z grodziska w Kamionce, st. 9 z badań w 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 301–303. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Jaworski, K.
1990. *Wyroby z kości i poroża w kulturze wczesnośredniowiecznego Ostrowa Tumskiego we Wrocławiu*. Wrocław: Oficyna Wydawnicza Volumen.
- Józwiak, B.
2003. *Spółeczności subneolitu wschodnioeuropejskiego na Niżu Polskim w międzyrzeczu Odry i Wisły*. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw 11. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Jurys, L. i T. Woźniak
2009. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Łukta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kabulski, P.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000, arkusz Susz*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Kajzer, L.
1986. Opracowanie zbioru ceramiki naczyniowej z „wieży Karnkowskiego” zamku w Raciążku. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 34 (2): 199–225.
1988. Przyczynek do znajomości tzw. ceramiki husyckiej z Kujaw. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 36 (4): 651–663.
- Kaletyn, M., T. Kaletyn i J. Lodowski
1968. *Grodziska wczesnośredniowieczne województwa wrocławskiego*. Wrocław: Ossolineum.
- Kalinowski, P.
2009. *Śląskie monety Habsburgów. Katalog. Część II. Lata 1657–1705*. Kalety: Wydawnictwo Piotr Kalinowski.
- Kałagate, S.
1994. Ceramika z wieży rycerskiej w Witkowie, gm. Szprotawa, woj. zielonogórskie, stanowisko 6, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 161–184. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Kałużna-Czaplińska, J., P. Gątarek, A. Rosiak, U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2016. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice pochodzącej z pradziejowych i średniowiecznych grodzisk z zachodniej części ziem pruskich, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 173–209. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kałużna-Czaplińska, J., U. Kobylińska i Z. Kobyliński
2013. Zawartość kwasów tłuszczowych w ceramice z grodzisk w Kamionce, Mozgowie i Borecznie w powiecie iławskim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 457–466. Archaeologica Hereditas.

- tas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kamińska, J.
1953. *Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tle osadnictwa*. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
1968. Siedlątków, obronna siedziba rycerska z XIV wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi. Seria Archeologiczna* 15: 15–85.
- Kapusta, E.
1987. Ceramika naczyniowa z zamku w Brześciu Kujawskim na tle specyfiki późnośredniowiecznej i nowożytnej ceramiki kujawskiej. *Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Archaeologica* 21: 131–166.
- Karczewski, M.
1998. Ceramika kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z osady w Paprotkach Kolonii, stan. 41 w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 95–116. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2001. *Źródła archeologiczne do badań nad środowiskiem krainy wielkich jezior mazurskich w okresie wpływów rzymskich*. Olsztyn: Ośrodek badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego.
- Karczewski, M., M. Karczewska i A. Pluskowski
2015. Grodzisko Święta Góra w Staświnach w Krainie Wielkich Jezior Mazurskich. Dzieje zasiedlenia przed i po podboju krzyżackim, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 175–193. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Każmierczyk, J.
1969. Budownictwo mieszkalne z drewna w VI–XIII w. na obszarze Śląska. *Archeologia Polski* 14 (2): 167–214.
- Kazimierzczak, R., W. Chudziak, B. Kowalewska i J. Niegowski
2013. *Sprawozdanie i opracowanie wyników z podwodnych badań archeologicznych o charakterze penetracyjnym w jeziorze Łodygowo (Staw Łodygowo), gm. Kisielice, pow. iławski, woj. warmińsko-mazurskie (Łodygowo stan. 1)*. Sprawozdanie dla Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Toruń: UMK.
- Każmierczyk, J., K. Macewicz i S. Wuszkan
1977. *Studia i materiały do osadnictwa Opolszczyzny wczesnośredniowiecznej*. Opole: Instytut Śląski.
- Kennecke, H.
2008. *Die slawische Siedlung von Dyrotz, Lkr. Havelland*. Materialien zur Archäologie in Brandenburg 1. Rahden: Marie Leidorf Verlag.
- Kilian, L.
1955. *Haffküstenkultur und Ursprung der Balten*. Bonn: Habelt.
- Kirpičnikov, A.N.
1974. O vremeni pojavlenija špory co zvezdočkoi na territorii drevnej Rusi. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 2 (2): 299–304.
- Kłęczar, B. i M. Rutyna
2013. Stan badań grodzisk województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur* 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze, 7–29. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobryń, H.
1984. *Zmiany niektórych cech morfologicznych konia w świetle badań kostnych materiałów wykopaliskowych z obszaru Polski*. Warszawa: Wydawnictwo SGGW-AR.
- Kobusiewicz, M. (red.)
2008. *Pradzieje Wielkopolski. Od epoki kamienia do średniowiecza*. Poznań: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kobylińska, U.
1999. Średniowieczna ceramika i inne zabytki archeologiczne z wykopalisk w Iławie w 1999 roku. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 1: 19–46.
2000. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko pruskie w Dobrzykach, st. XXVIII, gmina Zalewo, województwo warmińsko-mazurskie. *Warmińsko-Mazurski Biuletyn Konserwatorski* 2: 12–76.
2003. *Z archeologicznych studiów nad pradziejami i wczesnymi dziejami północnego Podlasia (badania wykopaliskowe w Dołkach, Gneciukach i Potoce w woj. podlaskim)*. Warszawa: Fundacja „Res Publica Multiethnica” i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
2004. Wczesnośredniowieczne naczynia gliniane typu Menkendorf-Szczecin ze Starosiedla na Ziemi Lubuskiej, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Hereditatem cognoscere. Studia i szkice dedykowane Profesor Marii Miśkiewicz*, 111–123. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Państwowe Muzeum Archeologiczne i Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
2014a. Prehistoric pottery form excavations at Starosiedle, site 3 in the years 2001–2004 / Pradziejowa ceramika zabytkowa z badań w Starosiedlu, st. 3 w latach 2001–2004, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi*

- Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 265–446. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014b. Early Medieval pottery from Starosiedle, site 3 / Ceramika wczesnosredniowieczna ze st. 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 521–568. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- 2014c. Small finds from site 3 at Starosiedle / Zabytki wydzielone ze stanowiska 3 w Starosiedlu, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Starosiedle in the Lubusz Land: Prehistoric and Early Medieval settlement / Starosiedle w Ziemi Lubuskiej: osadnictwo starożytne i wczesnośredniowieczne*, 605–635. Warszawa: Fundacja Res Publica Multiethnica, Instytut Archeologii i Etnologii PAN i Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Kobylińska, U. i Z. Kobyliński
1993. Struktura wielkościowa zespołów ceramiki na stanowiskach wielowarstwowych: metody analizy i możliwości poznawcze. *Archeologia Polski* 38 (2): 229–262.
2016. Wschodnia granica zasięgu występowania wczesnośredniowiecznej ceramiki typu Menkendorf-Szczecin, [w:] B. Chudzińska, M. Wojenka i M. Wołoszyn (red.), *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*, 233–242. Kraków – Rzeszów: Uniwersytet Jagielloński i Uniwersytet Rzeszowski.
- Kobylińska, U., Z. Kobyliński i D. Wach
2003. Wyniki badań wykopaliskowych grodziska w Klukowiczach na Podlasiu. *Wiadomości Archeologiczne* 46: 189–227.
- Kobyliński, Z.
2012. Early Medieval Slavic settlement complex on the Elbe at Rosenhof, Gem. Altenzaun, Lkr. Stendal: preliminary results of the ongoing German-Polish excavation project, [w:] H. Meller (red.), *Zusammengegraben – Kooperationsprojekte in Sachsen-Anhalt*, 117–123. Archäologie in Sachsen-Anhalt. Sonderband 16.
2016. Projekt Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki „Katalog grodzisk Warmii i Mazur. Część I: Pomezania, Pogezania i Warmia”: realizacja w latach 2012–2016, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 93–112. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
2013. Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kobyliński, Z., D. Wach i M. Rutyna
2013. Grodzisko z wczesnej epoki żelaza i wczesnego średniowiecza w Kamionce, st. 9, gm. Iława: wstępne wyniki badań z 2012 roku (z aneksami Anny Gręzak i Elżbiety Jaskulskiej), [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 281–302. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., D. Wach, M. Rutyna, J. Wysocki i B. Kłęczar
2013. Grodziska z czasów plemiennych(?) w Gulbiu, na wyspie Bukowiec na jeziorze Jeziorak, w Urowie i Dubie w powiecie iławskim; wstępne wyniki badań, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 305–325. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Kobyliński, Z., J. Nitychoruk, K. Rabięga, M. Rutyna, D. Wach, F. Welc, J. Wysocki, K. Zeman-Wiśniewska i M. Żurek
2016. Falsyfikacja domniemanych pradziejowych i średniowiecznych grodzisk w powiecie iławskim i ostródzkim, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 247–293. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Kochanowski, M.
1985a. Narzędzia rolnicze i gospodarskie z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 159–164. Warszawa: PWN.
- 1985b. Elementy odzieży i sprzęt gospodarstwa domowego z grodziska w Plemiętach, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 165–183. Warszawa: PWN.

- Kola, A.
1979. Słoszewy, gm. Bobrowo. *Informator Archeologiczny 1978*: 253.
1985. Żelazny osprzęt średniowiecznej wieży mieszkalnej w Plemiętach i jej wyposażenia, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 62–83. Warszawa: PWN.
- Kola, A. i G. Wilke
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 107–128. Warszawa: PWN.
- Kolda, J.
1936. *Srovnávací anatomie zvířat domácích se zřetelém k anatomii člověka*. Brno: J. Kolda.
- Kołodziejski, S.
1985. Les esperons a molette du territoire de la Petite Pologne au Moyen Age, [w:] A. Kokowski (red.), *Mémoires archéologiques*, 161–179. Lublin: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Koperkiewicz, A. i D. Krasnodębski
2006. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Daniłowie Małym, gm. Łapy, [w:] W. Chudziak i S. Możdziej (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem – 15 lat później*, 465–485. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu.
- Kostrzewska, M.
1953. Wyroby kamienne kultury łużyckiej w Wielkopolsce w epoce brązowej i we wczesnym okresie żelaznym. *Przegląd Archeologiczny* 9: 214–258.
- Kostrzewski, J.
1955. *Wielkopolska w pradziejach*. Warszawa: Ossolineum.
1958. *Kultura łużycka na Pomorzu*. Poznań: PWN
1962. O pochodzeniu ozdób srebrnych z polskich skarbów wczesnośredniowiecznych. *Slavia Antiqua* 9: 139–211.
1966. *Pradzieje Pomorza*. Wrocław: Ossolineum.
- Kowalczyk, E.
1997. Z badań nad pograniczem mazowiecko-pruskim i krzyżackim. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 45: 384–395.
2001. Weryfikacja i odkrycie nowych grodzisk nad środkową Pasłęką. *Wiadomości Archeologiczne* 54 (1995–1998): 192–195.
- Kowalenko, W.
1938. *Grody i osadnictwo grodowe Wielkopolski wczesnohistorycznej (od VII do XII wieku)*. Poznań: Polskie Towarzystwo Prahistoryczne.
- Koziełto-Poklewska, B. i E. Martuszczyński
1972. Dzieje wsi, [w:] A. Wakar (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 205–271. Olsztyn: Pojezierze.
- Kóčka-Krenz, H.
1993. *Biżuteria północno-zachodnio-słowiańska we wczesnym średniowieczu*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
2007. Wczesnośredniowieczna biżuteria metalowa ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego, [w:] W. Brzeziński (red.), *Skarby wieków średnich*, 20–51. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne.
- Kóčka-Krenz, H. i A. Sikorski
1992. Góra, gm. Pobiedziska, woj. poznańskie, stan. 1. Wstępne wyniki badań z lat 1985–1991. *Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne* 1: 135–148.
- Kruppé, J.
1967. *Garncarstwo warszawskie w wieku XIV i XV*. Wrocław: Ossolineum.
1981. *Garncarstwo późnośredniowieczne w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Kudrnač, J.
1981. Několik upozornění k tzv. pražnicím. *Archeologické rozhledy* 33 (2): 209–212.
- Kujot, S.
1913. *Dzieje Prus Królewskich. Część I. Do roku 1309*. Toruń. Towarzystwo Naukowe.
- Kurasiński, T. i K. Skóra
2012. *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Lubieniu, pow. piotrkowski*. Łódź: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Kurzyk, K.
2013. Pozostałości osadnictwa z późnego neolitu i wczesnej epoki brązu na stanowisku 4 w Sztynwągu, gm. Grudziądz, woj. kujawsko-pomorskie. *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archaeologia* 33: 21–51.
- Kurzyk, K. i S. Wadył
2015. Obiekt obrzędowy kultury amfor kulistych z Ornowa-Lesiaka, stan. 3, gm. Ostróda, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M.J. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur* 1, 85–93. Warszawa – Białystok: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Kurzyk, K. i D. Werra
2011. Neolit i wczesna epoka brązu na ziemi dobrzyńskiej w świetle aktualnych badań archeologicznych, [w:] M. Fudziński i H. Paner (red.), *XVII Sesja Pomorzoznawcza, t. 1, Od epoki kamienia do wczesnego średniowiecza*, 89–106. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne
- Kuszczyńska, E.
1961. Gorzędziej wczesnośredniowieczny w świetle wstępnych prac archeologicznych, [w:] J. Kamińska (red.), *Gdańsk wczesnośredniowieczny* 4, 145–200. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Kuśnierz, J.
2006. Z badań nad militarnym znaczeniem gródka nad Bugiem (Wołyń) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia* 2: 79–102. Kraków – Sanok.
- La Baume, W.
1938. Die Pfahlbrücken des Burgwalles bei Kl. Ludwigsdorf, Kr. Rosenberg (Westpr.). *Elbinger Jahrbuch*

- 15: 147–155.
- Lasek, P. i J. Przytkowski
2013. Najstarszy widok Iławy i zamku na Wielkiej Żuławie z 1620 roku w zbiorach Instytutu Sztuki PAN, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 381–383. *Archaeologica Hereditas 2*. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lasek, P. i S. Szczepański
2016. Z dziejów pewnego zastawu, czyli „zamek” Deutsch-Eylau alias „dwór” Gross-Werder. *Buletyn Historii Sztuki 78* (3): 431–458.
- Lasota-Moskalewska, A.
1984. Ocena archeozoologiczna materiału kostnego z wczesnośredniowiecznego grodziska w Tykocinie. *Archeologia Polski 29* (2): 246–265.
2008. *Archeozoologia. Ssaki*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Leciejewicz, L.
1961. *Ujście we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lenarczyk, L.
1991. Badania sondażowe na grodzisku w Górczycach, woj. suwalskie. *Rocznik Białostocki 16*: 483–485.
- Lepówna, B.
1968. *Garncarstwo gdańskie w X-XII wieku*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 7. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Leyding, G.
1972. Nazwy fizjograficzne, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Iława. Z dziejów miasta i powiatu*, 39–48. Olsztyn: Pojezierze.
1973. Z dziejów powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Morąg. Z dziejów miasta i powiatu*, 41–95. Olsztyn: Pojezierze.
- Liek, G.
1893. *Die Stadt Löbau in Westpreussen*. Marienwerder: Historischer Verein für den Regierungsbezirk Marienwerder.
- Lietz, Z.
1976. Z dziejów wsi, [w:] E. Kulig (red.) *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic 161–204*. Olsztyn: Pojezierze.
- Lissauer, A.
1876. Drei Burgwälle bei Dt. Eylau. *Schriften der Naturforschenden Gessellschaft in Danzig 4*(1): 1–6.
1887. *Die Prähistorischen Denkmäler der Provinz Westpreussen und der angrenzenden Gebiete*. Leipzig: Commissions-Verl. von Wilhelm Engelmann.
- Lityńska-Zajac, M. i M. Moskal-del Hoyo
2016. Wyniki badań archeobotanicznych grodzisk z zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 211–230. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Lodowski, J.
1972. *Sądowel we wczesnym średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Lutnicki, W.
1972. *Uzębienie zwierząt domowych*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Lyman, R.L.
1994. *Vertebrate taphonomy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Łapo, J.M.
2009a. Wyprawa nad Tyrkło, [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 559–567. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
2009b. Wokół szwedzkiego szańca. Echa wojen szwedzkich w ludowych podaniach historycznych i mikrotoponimii na obszarze dawnych ziem pruskich. *Pruthenia 4*: 241–286.
- Łasiński, Ł.
2010. *Grodziska wschodniej części Pojezierza Iławskiego. Analiza historyczno-przestrzenna, problemy ochrony i prezentacji*. Maszynopis pracy magisterskiej, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie.
- Łęga, W.
1930. *Kultura Pomorza we wczesnym średniowieczu na podstawie wykopalisk*. Toruń: Towarzystwo Naukowe w Toruniu.
- Łosiński, W.
1963. Badania stacji archeologicznej Kołobrzeg IHKM w 1961 roku. *Sprawozdania Archeologiczne 15*: 177–184.
1972. *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzecze Dolnej Parsęty: VII-X/XI w*. Wrocław: Ossolineum.
- Łukomiak, K.
2016. *Sposoby zamykania pomieszczeń i skrzyń w późnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych z terenu Polski*. Łódź: ArchaeGraph.
- Machnik, J.
1979. Krąg kulturowy ceramiki sznurowej, [w:] W. Hensel i T. Wiślański (red.), *Prahistoria ziem polskich*. T. 2. *Neolit*, 337–411. Wrocław: Ossolineum.
- Makowiecki, D.
2013. Wyroby z poroża i kości w ujęciu zoologicznym, [w:] M. Bogucki i M.F. Jagodziński (red.), *Studia nad Truso 2*: 183–220. Muzeum Archeologiczno-Historyczne w Elblągu i Instytut Archeologii i Etnologii PAN.

- Malinowska-Łazarczyk, H.
1982. *Cmentarzysko średniowieczne w Cedyni*. Warszawa: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Malinowski, A.
1974. Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 7–15. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Malinowski, T.
1953. Z problematyki polskich prążnic wczesnośredniowiecznych. *Z otchłani wieków* 22: 50–53.
1955. Wczesnośredniowieczne naczynia słowiańskie do prażenia zboża. *Dawna Kultura* 2 (1): 30–32.
1959 (1957–1958). Wczesnośredniowieczne prążnice w Wielkopolsce. *Przegląd Archeologiczny* 11 (32–33): 68–80.
- Manasterski, D.
2009. *Pojezierze Mazurskie u schyłku neolitu i na początku epoki brązu w świetle zespołów typu Ząbie-Szeszno*. Warszawa: Instytut Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mańkowski, A.
1923. *Nazwy miejscowe powiatu lubawskiego*. Wąbrzeźno: B. Szczuka.
- Marciniak-Kajzer, A.
1998. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w miejscowości Zajączki, gm. Ostróda w świetle badań ratowniczych przeprowadzonych w 1998 roku. *Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne* 4: 171–188.
2006. Wczesnośredniowieczne osadnictwo na pograniczu prusko-mazowieckim w świetle badań grodziska w Leszczu w woj. warmińsko-mazurskim. *Archeologia Polski* 51: 121–144.
- Marcinkowski, M.
2013. Cechy obce i lokalne w średniowiecznej i nowożytnej ceramice elbląskiej. Zarys problematyki na podstawie wybranych przykładów. *Archaeologia Historica Polona* 21: 239–255.
- Margalha, M.G., J. Appleton, F. Carvalho, R. Veiga, A. Santos Silva i J. de Brito
2008. *Traditional lime kilns – industry or archaeology?*. Historical Mortars Conference, Lisbona. Internet: https://www.researchgate.net/publication/283324537_Traditional_Lime_kilns_-_Industry_or_Archeology (wgląd: 25.01.2017).
- Martuszcwski, E.
1972. Dzieje powiatu, [w:] A. Wakar i in. (red.), *Itawa. Z dziejów miasta i powiatu*, 51–105. Olsztyn: Pojezierze.
- Martuszcwski, E. i T. Oracki
1976. Dzieje Ostródy, [w:] E. Kulig i in. (red.), *Ostróda. Z dziejów miasta i okolic*, 72–106. Olsztyn: Pojezierze.
- Mařík, J.
1997. Pánve klučovského typu. *Zprávy české archeologické společnosti. Supplément* 32. Praha.
- Meyza, K.
1999. Fajki gliniane z drugiej połowy XVIII i pierwszej połowy XIX w. z badań archeologicznych Zamku Królewskiego i miasta Warszawy. *Almanach Muzealny* 2: 521.
- Michalski, J.
1984. *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przeprowadzonych w 1984 r. na stan. 1 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. Elbląskie*. Wojewódzki Urząd Konserwatora Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
1985a. Łodygowo, gm. Kisielice, woj. elbląskie, stanowisko 1. *Informator Archeologiczny* 1984: 136.
1985b. *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych na stan. 2 w Łodygowie, gm. Kisielice, woj. elbląskie w okresie od 25.06. do 25.07.1985*. Archiwum WUOZ w Olszynie, delegatura w Elblągu.
1989. Osadnictwo pogranicza kultur łużyckiej, pomorskiej i kurhanów zachodniobałtyjskich w Łodygowie, woj. elbląskie, [w:] T. Malinowski (red.), *Problemy kultury łużyckiej na Pomorzu*, 133–145. Słupsk: Wyższa Szkoła Pedagogiczna w Słupsku.
1998a. Wyniki badań starego miasta w Ostródzie i ich wpływ na proces rewaloryzacji, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 45–51. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
1998b. Badania archeologiczne starego miasta w Olsztynie, [w:] J. Wysocki (red.), *Badania archeologiczne starych miast Warmii i Mazur a problemy ich rewaloryzacji*, 133–140. Nidzica: Nidzicka Fundacja Rozwoju Nida.
- Michalski, J. i J. Budziszewski
1993. Siedemdziesiąt lat badań wykopaliskowych Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, [w:] S. K. Kozłowski i J. Kolendo (red.), *Dzieje archeologii na Uniwersytecie Warszawskim*, 211–252. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mikłaszewicz, D.
1995. Fajki z badań archeologicznych w Toruniu. *Pomorania Antiqua* 16: 341–356.
- Mirek, Z., H. Piękoś-Mirkowa, A. Zając i M. Zając
2002. *Flowering plants and pteridophytes of Poland. A checklist*. Kraków: Instytut Botaniki im. W. Szafera, PAN.
- Mirkowska, I.
1998. Ceramika z wczesnej epoki żelaza z osiedla obronnego w Sząbruku, woj. olsztyńskie, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 149–166. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
2004. Ceramika wczesnośredniowieczna z grodziska w Kajkowie (przysiółek Lesiak), d. pow. Ostróda, woj. warmińsko-mazurskie, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska. Nowe źródła i interpretacje*, 281–291. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.

- łystok: Uniwersytet w Białymstoku, Instytut Historii.
- Misiewicz, K. i W. Małkowski
2013. Badania nieinwazyjne na stanowisku 4 w Borecznie, woj. warmińsko-mazurskie w 2012 r., [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 413–421. *Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7*. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Miśkiewicz, M.
2010. *Życie codzienne mieszkańców ziem polskich we wczesnym średniowieczu*. Warszawa: TRIO.
- Mogielnicka-Urban, M.
1984. *Warsztat ceramiczny w kulturze łuzycyckiej*. Wrocław: Ossolineum.
- Mogielnicka-Urban, M. i J. Urban
2013. „Naczynia sitowate” w kulturze łuzycyckiej – jednorodność nazewnictwa a zróżnicowanie formy, [w:] J. Kolenda, A. Mierzwiński, S. Moździoch i L. Żygadło (red.), *Z badań nad kulturą społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych. Księga Jubileuszowa dedykowana Profesorowi Bogusławowi Gedidze, w osiemdziesiątą rocznicę urodzin przez przyjaciół, kolegów i uczniów*, 501–525. Wrocław: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Moszyński, K.
1929. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
1967. *Kultura ludowa Słowian. Tom 1. Kultura materialna*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Musianowicz, K.
1939–1945. Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Łowiczu. *Światowit 18*: 213–237.
1969. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu. *Materiały Wczesnośredniowieczne 6*: 7–235.
- Nadolski, A.
1954. *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*. *Acta Archaeologica Universitatis Lodzianis 3*. Łódź: Ossolineum.
1978. *Broń średniowieczna na ziemiach polskich*. Łódź: Muzeum Archeologiczne w Warszawie.
1979. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. Wrocław: Ossolineum.
- Nadolski, A. i M. Lewandowski
1990. Broń strzelcza, [w:] A. Nadolski (red.), *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1350–1450*, 143–153. Łódź: Instytut Historii Kultury Materialnej PAN.
- Nawrońska, G.
2012. *Początki Elbląga w świetle źródeł archeologicznych*. Elbląg: Stowarzyszenie Miłośników Truso.
- Nawroński, T.
1973. Klasztor cysterek w Cedyni, pow. Chojna, w świetle badań archeologicznych, cz. II. *Materiały Zachodniopomorskie 19*: 271–404.
- Niegowski, J.
1997. Sprawozdanie z badań podwodnych przeprowadzonych w ramach programu Adalbertus, [w:] W. Chudziak (red.), *Wczesnośredniowieczny szlak łódzki z Kujaw do Prus (XI wiek). Studia i materiały*, 219–229. *Adalbertus – tło kulturowo-geograficzne wyprawy misyjnej św. Wojciecha na pogranicze polsko-pruskie 2*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Instytut Archeologii i Etnologii.
- Niesiobędzki, W.
2008. *Powiat ławski. Dzieje, zabytki, pejzaż i kultura. Szkice historyczne*. Ława: Alga.
- Nosek, S.
1939–1945. Nowe materiały do poznania kultury we-neckiej. *Światowit 18*: 111–164.
1967. *Kultura amfor kulistych w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Nowak, Z.
1963. Rozwój przestrzenny miasta Susza. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1 (79)*: 60–75.
- Nowakowski, A.
1976. W sprawie datowania ostróg z gwiazdzistym bodźcem. *Acta Universitatis Lodzianis. Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego, seria I, 11*: 75–82.
1985. Militaria z grodziska w Plemiętach. Elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego, [w:] A. Nadolski (red.), *Plemięta. Średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, 129–138. Warszawa: PWN.
- Nowakowski, A. (red.)
1998. *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej: 1450–1500*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Nowakowski, W.
1989. Studia nad ceramiką z okresu wędrówek ludów. Problem tzw. pucharków na pustych nóżkach. *Barbaricum 1*: 101–147.
- Okulicz, J.
1973. *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.* Wrocław: Ossolineum.
- Okulicz, Ł.
1970. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich we wczesnej epoce żelaza*. Wrocław: Ossolineum.
1979. *Kultura kurhanów zachodniobałtyjskich*, [w:] J. Dąbrowski i Z. Rajewski (red.), *Prahistoria ziem polskich. T. 4. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego*, 179–189. Wrocław: Ossolineum.
- Olczak, J. i K. Siuchniński
1966–1971. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa koszalińskiego*, t. 1–4. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1985–1989. *Źródła archeologiczne do studiów nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem grodowym na terenie województwa śląskiego*, t. 1–2. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.

- Osiecka, E.
2006. *Wapno w budownictwie – tradycja i nowoczesność*. Kraków: Stowarzyszenie Przemysłu Wapienniczego.
- Ossowski, G.
1881. *Mapa archeologiczna Prus Zachodnich (dawniej Królewskich) z przyległymi częściami W. Ks. Poznańskiego*. Kraków: W.L. Anczyc i Spółka.
- Ossowski, W.
2009. Najstarsze klamry szkutnicze nad dolną Wisłą. *Pomorania Antiqua* 22: 77–102.
2010. *Przemiany w szkutnictwie rzeczonym w Polsce. Studium archeologiczne*. Gdańsk: Centralne Muzeum Morskie.
- Paszkiwicz, B.
2009. *Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Paternoga, M.
2003. Stanowisko nr 1 w Wszemirowie, pow. Trzebnica w świetle dawniejszych i najnowszych badań. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 45: 157–174.
- Paternoga, M. i P. Rzeźnik
2007. Problem funkcji i sposobu użytkowania wczesnośredniowiecznych tzw. praznic w świetle wybranych znalezisk z Dolnego Śląska. *Dolnośląskie Wiadomości Prahistoryczne* 6: 81–106.
- Pawlak, E. i P. Pawlak
2008. *Osiedla wczesnośredniowieczne w Markowicach pod Poznaniem wraz z pozostałościami osadnictwa pradziejowego*. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Pawlata, L.
1993. Katalog zabytków archeologicznych z kolekcji Feliksa Kochańskiego ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Drohiczynie. *Rocznik Białostocki* 18: 191–218.
- Pawłowski, A.J.
1990. Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem Pomezanii, Pogezanii i Warmii, [w:] Z. Kurnatowska (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce*, 55–69. Poznań: Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk.
- Petelski, K. i A. Gondek
2004. *Szczegółowa mapa geomorfologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Dobry*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piaskowski, J.
1960. *Technika gdańskiego hutnictwa i kowalstwa żelaznego X-XIV w. na podstawie badań metaloznawczych*. Gdańsk wczesnośredniowieczny 2. Gdańsk: Gdańskie Towarzystwo Naukowe.
- Piekalski, J. i K. Wachowski (red.)
2010. *Ulice średniowiecznego Wrocławia*. *Wratislavia Antiqua* 11. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Pikies, R.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50 000 arkusz Ostróda*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Piontek, J.
1996. *Biologia populacji pradziejowych. Zarys metodyczny*. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Piotrowska, M.
2013. *Epoka żelaza w dorzeczu środkowej Słupi*. Łódź: Nauka i Innowacje.
- Pochylski, M. i A. Kowalczyk
2011. Tak zwana ceramika husycka z Nowej Wsi, stan. 6, gm. Włocławek, woj. kujawsko-pomorskie. *Folia Archaeologica* 28: 227–243.
- Pokora, H. i P. Rzeźnik
1998. Wznowienie badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Obiszowie, gm. Grębocice. *Śląskie Sprawozdania Archeologiczne* 40: 321–333.
- Poliński, D.
1996. *Przemiany w wytórczości garncarskiej na ziemi chełmińskiej u schyłku wczesnego i na początku późnego średniowiecza*. *Archaeologia Historica Polona* 4. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika
2013. *Pień. Siedziba krzyżackich prokuratorów w ziemi chełmińskiej*. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Popek, M., A. Pydyn, R. Solecki i P. Stencel
2013. Przeprawa mostowa na wyspę Wielka Żuława na jeziorze Jeziorak, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 373–380. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Pospieszna, B.
1994. Zarys historii rzemiosła zduńsko-garncarskiego w Malborku od XV do początku XIX w., [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 277–290. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Powierski, J.
2004. *Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995*. Tom 1. Malbork: Muzeum Zamkowe.
- Pydyn, A.
2013. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w wybranych jeziorach Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 361–372. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
2016. Wyniki archeologicznych prospekcji podwodnych w jeziorach Pojezierza Iławskiego w latach 2013–2014, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 79–92. Ar-

- chaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Pyżuk, M.
2004. Antropologiczna interpretacja szczątków kostnych populacji kultur przeworskiej i wielbarskiej z Kołębina, pow. Płońsk. *Archeologia Polski* 49: 33–48.
- Rabek, W. i M. Narwojsz
2008. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Dobrzyki*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2014. *Objaśnienia do szczegółowej mapy geologicznej Polski, 1 : 50 000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
2015. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1:50000 arkusz Orneta*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Radzicki, B.
b.d. *Grodzisko „Miggenwald” ponownie odkryte!* Internet: <http://www.pruthenia.strefa.pl/c22.html> (wgląd: 19.04.2017)
- Rauhut, L.
1955. Wczesnośredniowieczny skarb ze wsi Borucin, pow. Aleksandrów Kujawski. *Wiadomości Archeologiczne* 22 (1): 55–64.
- Rębkowski, M.
1995. *Średniowieczna ceramika miasta lokacyjnego w Kołobrzegu*. Kołobrzeg: Feniks.
- Rębkowski, M. (red.)
1996. *Archeologia średniowiecznego Kołobrzegu. Tom. 1. Badania przy ul. Ratuszowej 9–13*. Kołobrzeg: Instytut Archeologii i Etnologii PAN.
- Sawicki, J.
2012. Elementy stroju i pasa oraz opraw ksiąg z ul. Katedralnej 4 we Wrocławiu. *Wrastislava Antiqua* 17: 97–109.
- Sawicki, T.
2008. Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Daniszewie pod Kołem, woj. wielkopolskie. *Slavia Antiqua* 49: 149–209.
- Schmid, E.
1972. *Atlas of animal bones for prehistorians, archaeologists and quaternary geologists*. Amsterdam: Elsevier Publishing Company.
- Schnippel, E.
1928. Siedlungsgeographie des Osterodischen Gebiets. *Altpreussische Forschungen* 5: 5–44.
- Schramm, Z.
1967. Różnice morfologiczne niektórych kości kozy i owcy. *Roczniki Wyższej Szkoły Rolniczej w Poznaniu* 36: 107–133.
- Schuldt, E.
1981. *Gross Raden. Die Keramik einer slawischen Siedlung des 9./10. Jahrhunderts*. Berlin: Akademie Verlag.
- Sikorska-Ulfik, I.
1994. Zespół ceramiki z Reszla z 2 połowy XIV wieku, [w:] A. Gruszczyńska (red.), *Garncarstwo i kaflarstwo na ziemiach polskich od późnego średniowiecza do czasów współczesnych*, 233–243. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Sikorski, J.
2006. *Lokacja i rozwój przestrzenny miasta*, [w:] J. Cygański (red.), *Susz. Z dziejów miasta i okolic*, 49–64. Olsztyn: Muzeum Warmii i Mazur.
- Skóra, K.
2010. Intruz w kurhanie? O pochówkach wtórnych w obrzędowości pogrzebowej kultur wielbarskiej i przeworskiej, [w:] K. Skóra i T. Kurasiński (red.), *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne*, 27–43. *Acta Archaeologica Lodziensia* 56. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe.
- Skrużny, L.
1964. Pekáče – jejich výskyt, funkce a datování. *Památky Archeologické* 55 (2): 370–391.
- Słodownik, L.
2006. *Zimnochy*. Internet: <http://www.glospasleka.pl/artukul/index.php?id=news&idd=16439> (wgląd: 25.01.2017).
- Smith, N.
2011. *Pre-industrial lime kilns*. English Heritage. Internet: <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/iha-preindustrial-lime-kilns/> (wgląd: 25.01.2017).
- Solecki, R.
2014. Wstępne wyniki badań archeologicznych grodziska w Suszu w 2013 roku. *Skarbiec Suski* 10: 38.
- Sosnowska, A.
1992. Charakterystyka kulturowo-chronologiczna zespołów ceramicznych, pochodzących z badań stanowiska 1 w Mołtajnach, gm. Barciany, jako przyczynek do naświetlenia problemu powiązań kulturowych wschodniej części grupy zachodniomazurskiej kultury kurhanów zachodniobałtyjskich z terenami ościennymi we wczesnej epoce żelaza, [w:] S. Czopek (red.), *Ziemia polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, 335–352. Rzeszów: Muzeum Okręgowe.
- Stampfli, H.R.
1963. *Bison bonasus (Linne) 1758, Ur, Bos primigenius Bojanus, 1827, und Rind, Bos taurus (Linne), 1758*. *Acta Bernensia* 2: 117–159.
- Stanaszek, Ł.M.
2005. Analiza antropologiczna materiału kostnego z Dąbka, pow. mławski, stan. 29. *Wiadomości Archeologiczne* 57: 235–239.
- Stankiewicz, U.
2005. Kafle tykocińskie. *Podlaskie Zeszyty Archeologiczne* 1: 178–192.

- Starski, M.
2009. Późnośredniowieczne naczynia gliniane z zamku w Pucku. *Studia i Materiały Archeologiczne* 14: 195–284.
- Stasiełowicz, G.
2009. Ceramika z badań na osadzie w Gronowie Górnym, st. 3, gm. Elbląg, [w:] M. Karczewska i M. Karczewski (red.), *Ceramika bałtyjska. Tradycje i wpływy*, 177–187. Białystok: Uniwersytet w Białymstoku.
- Stępnik, T.
2016. Analiza dendrologiczna prób drewna i węgla drzewnych z grodzisk zachodniej części województwa warmińsko-mazurskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 2. Nowe badania i interpretacje*, 231–246. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 7. Warszawa: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Res Publica Multiethnica.
- Strzałko, J. i M. Henneberg
1975. Określanie płci na podstawie morfologii szkieletu. *Przegląd Antropologiczny* 41 (1): 105–126.
- Strzałko, J., J. Piontek i A. Malinowski
1972. Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych. *Przegląd Antropologiczny* 38 (2): 277–287.
1973. Teoretyczno-metodyczne podstawy badań kości z grobów ciałopalnych. *Materiały i Prace Antropologiczne* 85: 179–201.
1974. Możliwości identyfikacji szczątków ludzkich z grobów ciałopalnych w świetle wyników badań eksperymentalnych, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 31–42. Poznań: UAM.
- Supruniuk, A.
2002. Uzupełnienia i uwagi do „Nowego kodeksu dyplomatycznego Mazowsza, część III: dokumenty z lat 1356–1381”. *Studia Źródłoznawcze* 40: 107–165.
- Szafrański, W.
1961. Wyniki badań archeologicznych w Biskupinie, pow. Żnin, na stanowisku 6, [w:] W. i Z. Szafrańscy, *Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem wiejskim w Biskupinie*, 7–144. Wrocław: Ossolineum.
- Szczepański, S.
2009. Hans Schleif (1902/1945) i jego badania nad germańską przeszłością Prus Wschodnich. *Szkice Humanistyczne* 9/1(18): 51–62.
2010. Czy nazwa Susz jest staropruska? *Skarbiec Suski* 3: 21–26.
2012. Grodzisko w suskim Parku Miejskim *Unser Schloss Rosenberg? Skarbiec Suski* 6: 38.
2013. „Wykopaliska” w archiwach – archeologia archiwalna na przykładzie wybranych stanowisk Pojezierza Iławskiego, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 233–252. Archaeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Szmyt, M.
1996. *Społeczności kultury amfor kulistych na Kujawach. Materiały do syntezy pradziejów Kujaw* 6. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
1999. *Between West and East. People of the Globular Amphora Culture in Eastern Europe*. Baltic-Pontic Studies 8. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szydlowski, J.
1974. Z badań kremacji w pradziejach, [w:] H. Giżyńska (red.), *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, 71–76. Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Szymańska-Bukowska, A.
2010. *Sopot w zamierzchłej przeszłości. Grodzisko wczesnośredniowieczne*. Gdańsk: Muzeum Archeologiczne.
- Szymański, P.
1998. Żubronajcie – przyczynek do badań nad wczesnożelazną ceramiką Suwalszczyzny, [w:] M. Karczewski (red.), *Ceramika zachodniobałtyjska od wczesnej epoki żelaza do początku ery nowożytnej*, 119–137. Białystok: Instytut Historii Uniwersytetu w Białymstoku.
- Škojec, J.
2003. Lehmwannenfunde aus Mikulčice, [w:] L. Poláček (red.), *Studien zum Burgwall von Mikulčice*. T. 5: 421–496. Brno: Archäologisches Institut der Akademie der Wissenschaften der Tschechischen Republik.
- Świętosławski, W.
2011a. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowiska Pomorzanki 4, gm. Gostynin, woj. mazowieckie, w latach 2004–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 91–100. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- 2011b. Sprawozdanie z archeologicznych badań ratowniczych stanowisk Pomorzany 1 i 2, gm. Łanięta, woj. łódzkie, w latach 2003–2005, [w:] *Raport 2005–2006*, 101–111. Warszawa: Narodowy Instytut Dziedzictwa.
- Töppen, M.
1870. Altertümer bei Hohenstein in Ostpreußen. *Altpreussische Monatsschrift, Der Neuen Preussischen Provinzial-Blätter* 7: 13–42.
1876. Ueber einige Alterthümer aus der Zeit des Heidenthums in der Nachbarschaft zu Marienwerder. *Altpreussische Monatschrift* 13: 549–550.
- Trotter, M. i G.C. Gleser
1952. Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes. *American Journal of*

- Physical Anthropology* 10: 463–514.
- Trzmiel, B.
2007. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Boguchwały*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Ubelaker, D.H.
1978. *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*. Chicago: Aldine.
- Uniejewska, M.
2003. *Szczegółowa mapa geologiczna Polski w skali 1 : 50 000 arkusz Kisielice*. Warszawa: Państwowy Instytut Geologiczny.
- Vlierman, K.
1996. „...Van Zintelen, van Zintelroeden ende Mos-sen...”. *Een breekmethode als hulpmiddel bij het dateren van scheepswrakken uit de Hanze-tijd. Scheepsarcheologie* 1. Lelystad: Nederlands Instituut voor Scheeps en on der water Archeologie.
- Voigt, J.
1832. *Geschichte Preussens von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens*. T. 5. Königsberg: Gebrüder Bornträger.
- Wachowski, K.
1987. Bełty na zamku w Legnicy, [w:] A. Kola (red.), *Średniowieczne siedziby rycerskie w ziemi chełmińskiej na tle badań podobnych obiektów na ziemiach polskich*, 147–153. Toruń: Muzeum Regionalne w Brodnicy i Instytut Archeologii i Etnografii UMK w Toruniu.
- Wadył, S.
2012a. Grodzisko w Ornowie-Lesiaku w świetle wyników ostatnich badań archeologicznych. *Pruthenia* 7: 117–135.
2012b. Kilka uwag o ceramice wczesnośredniowiecznej w Prusach, [w:] M. Franz i Z. Pilarczyk (red.), *Barbarzyńcy u bram. Mare integrans. Studia nad dziejami wybrzeży Morza Bałtyckiego*, 260–278. Toruń: Adam Marszałek.
2012c. *Sprawozdanie z badań sondażowo-weryfikacyjnych na grodzisku w Lipowcu, stan. 1, gm. Ostróda (26–57/2)*. Maszynopis w Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie, Delegatura w Elblągu.
2013a. Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Rejsytach, gm. Rychliki (stan. 1 i 2) w świetle wyników badań archeologicznych. *Pruthenia* 8: 149–164.
2013b. Badania weryfikacyjno-sondażowe grodzisk wczesnośredniowiecznych w dorzeczu górnej Drwęcy (Domkowo, Lipowiec, Ornowo-Lesiak, Morliny), [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 109–124. *Archaeologica Hereditas*. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii i Fundacja Archeologiczna.
2015. Ze studiów nad wczesnośredniowieczną ceramiką z pogranicza słowiańsko-bałtyjskiego, [w:] S. Wadył, M. Karczewski i M. Hoffmann (red.), *Materiały do archeologii Warmii i Mazur 1*: 275–294. Warszawa-Białystok: Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego i Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku.
- Waluś, A.
2009–2010. Ząbie, st. X, woj. warmińsko-mazurskie. Badania roku 2010. *Światowit* 8 (49) B: 283–284.
- Wichrowski, Z.
2000. Średniowieczny topór z Goraja, pow. Biłgoraj, woj. lubelskie. *Archeologia Polski Środkowoschodniej* 5: 212–214.
- Wiewióra, M. (red.)
2014. *Zamek biskupów chełmińskich w Wąbrzeźnie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. Studia i materiały*. Toruń: Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.
- Więckowska, H. i E. Kempisty
1970. Badania archeologiczne we wsi Sośnia, pow. Grajewo. *Wiadomości Archeologiczne* 35 (2): 164–200.
- Winckler, von
1866. Die Vesten der Vorzeit im Ermland. *Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands* 3: 689–693.
- Wirska-Parachoniak, M.
1968. Z historii wiążących materiałów budowlanych. *Ochrona Zabytków* 21/4 (83): 17–23.
- Wiślański, T.
1966. *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*. Wrocław: Ossolineum.
- Worm, H. i D. Staude
2007. *Die Hugo Schneider A.-G. Leipzig. Kurzübersicht ihrer Entwicklungsgeschichte und Produkte*. Internet: <http://www.patronensammler.de/files/HASAG-Entwicklung.pdf>.
- Wróblewski, W. i T. Nowakiewicz
2003. Ceramika „pruska” i „słowiańska” we wczesnośredniowiecznej Galindii, [w:] M. Dulnicz (red.), *Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu*, 165–181. Lublin – Warszawa: Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej.
- Wrzesiński, J.
1994. Osada ludności kultury łużyckiej w Chłapowie, gm. Dominowo, stanowisko 3. *Studia Lednickie* 3: 173–202.
- Wyczółkowski, M.
2009. „Baba” kamienna z Poganowa. Wczesnośredniowieczne miejsce kultu Prusów [w:] A. Bitner-Wróblewska i G. Iwanowska (red.), *Bałtowie i ich sąsiedzi. Marian Kaczyński in memoriam*, 605–633. Warszawa: Państwowe Muzeum Archeologiczne w Warszawie.

- Wyczółkowski, M., M. Szal, M. Kuprianowicz i E. Smolska
2013. Kompleks osadniczy w Poganowie, pow. kętrzyński, stanowisko IV: wstępne wyniki badań interdyscyplinarnych. [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 65–82. Archeologia Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Wyrobisz, A.
1968. *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*. Wrocław: Ossolineum.
1981. Wapno, [w:] A. Mączak (red.), *Encyklopedia historii gospodarczej Polski do 1945 roku*, T. 2, 452. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Wyrost, P.
1994. Dawna fauna Polski w świetle badań kostnych materiałów archeologicznych, rozmieszczenie w czasie i przestrzeni. *Roczniki Akademii Rolniczej w Poznaniu. Archeozoologia* 19: 55–176.
- Wysocki, J.
2012. Badania stanowisk archeologicznych z późnego średniowiecza i nowożytności w regionie warmińsko-mazurskim w latach 1989–2009. *Archeologia Historica Polona* 20: *Regiony, rzemiosła, kategorie – archeologia późnego średniowiecza i czasów nowożytnych w uwarunkowaniach nowego ustroju*, 43–68. Toruń: Uniwersytet Mikołaja Kopernika.
- Wysocki, J. i B. Klęczar
2013. Grodziska typu stożkowatego na wyspie Wielka Żuławka w Iławie, w Lasecznie Małym i Mozgowie w powiecie iławskim: wstępne wyniki badań z 2012 roku, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 327–349. Archeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Zarzycki, K., H. Trzcińska-Tacik, W. Różański, Z. Szeląg, J. Wołek i U. Korzeniak
2002. *Ecological indicator values of vascular plants of Poland*. Kraków: Instytut Botaniki PAN.
- Zbierski, A.
1959. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z Cierzma nad Huczwą. *Archeologia Polski* 4: 105–148.
- Zeder, M.A. i H.A. Lapham
2010. Assessing the reliability of criteria used to identify postcranial bones in sheep, Ovis, and goat, Capra. *Journal of Archaeological Science* 3: 2887–2905.
- Zielonka, B.
1951. Wczesnośredniowieczne wyroby kościane i rogowce z okolic Gniewa, powiat Tczew. *Z otchłani wieków* 20: 27–30.
- Zoll-Adamikowa, Z.
1979. *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. T. 2. Analiza. Wnioski*. Wrocław: Ossolineum.
- Żak, J.
1960. Część skarbu z Sejkowic pod Gąbinem na Mazowszu. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 11: 200–202.
- Żurek, J.
1954. Osada z młodszej epoki kamienia w Rzucewie, pow. wejherowski i kultura rzucewska. *Fontes Archaeologici Posnanienses* 4: 1–4.
- Żurek, M.
2013. Boreczno, stanowisko 4 (AZP 24–54), gm. Zalewo, woj. warmińsko-mazurskie. Analiza stratygraficzna, [w:] Z. Kobyliński (red.), *Grodziska Warmii i Mazur 1. Stan wiedzy i perspektywy badawcze*, 385–411. Archeologica Hereditas. Prace Instytutu Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie 2. Warszawa – Zielona Góra: Instytut Archeologii UKSW i Fundacja Archeologiczna.
- Żurowski, J. i R. Jakimowicz
1939. *Atlas grodzisk i zamczysk śląskich*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

